



Santiago bidez

Gogoetazko begirada bat

Erakusketa

ANTOLAKETA

Nafarroako Errege Artxibo Nagusia

KOMISARIOA

Fermín Miranda García

ZUZENDARITZA TEKNIKOA ETA MUNTAKETA

Muraria S.L.

KOORDINAZIOA

Félix Segura Urra

DISEINUA

José Miguel Parra Torres

TESTUEN ITZULPENEA

Andrea Ganchegui Sorabilla

EKOIZPEN GRAFIKOA

Graficas Sabaté
Papelería Técnica Rubio

ZAHARBERRITZEA

Barbáchano y Beny S.A.

DIGITALIZAZIOA

El Corte Inglés Informática S.A.

LAGUNTZAILEAK

Iruñeko Katedraleko Artxiboa
Orreagako Kolegiatako Artxiboa
Lizarrako Udala
Nafarroako Liburutegia

Katalogoa

EDIZIOA

Gobierno de Navarra.
Departamento de Cultura y Deporte

TESTUAK

Fermín Miranda García

KOORDINAZIOA

Muraria S.L.

DISEINU GRAFIKOA

José Miguel Parra Torres

TESTUEN ITZULPENEA

Andrea Ganchegui Sorabilla

ARGAZKIAK

Archivo Real y General de Navarra
José Luis Larrión

INPRIMATZEA

XXXXX

© Testu bakoitzaren egilea

© Egileak eta gordailuzainak, irudiengatik

L.G./D.L. - NA 919-2021

ISBN: 978-84-235-3587-3

SUSTAPENA ETA BANAKETA

Nafarroako Gobernuaren Argitalpenen Funtza
Navas de Tolosa kalea, 21
31002 Iruña
Tel.: 848 427 121
fondo.publicaciones@navarra.es
<https://publicaciones.navarra.es>

Santiago bidez

Gogoetazko begirada bat



Jacobeo 21·22

AGN

Gobierno
de Navarra



Nafarroako
Gobernua



Saria
santuekin
edo
zigorra?
demonioekin

Artea
errromesei **esker**
loratzen da
edo
errromesaldiko
santutegiek

Bide
guztiek
Santiagora
daramate?

Zubiak
errromesentzat

eraikitzen dira
ala errromesek
zeharkatzen
dituzten
zubiak
eraikitzen dira

errromesen zerbitzura
jartzen dituzte
teknika berriak

Zergatik eraikitzen dira
ospitalerik
handienak
errromes gutxiago
daudenean

Bideak
egiten du bidegilea edo
bidegileak
egiten du bidea

Debozioa
edo
betebeharra?

Santutegiak
bidearen alboan
edo
bidean
barnako?
santutegiak

Errromesaldiaren
negozioaren
atzetik doazen
emigranteak
edo emigranteek
muntatutako feria, merkatu
eta saltokiak **bidaiatzeko**
aprobetxatzen
dituzten
errromesak

Bideak
egiten ditu
santuak
edo santuek
egiten dituzte
bideak

Nor da
ostatu
eman behar
zaion
errromesa?

Santiago
apostolua
Santiagon
lurperatuta?
al dago

Hiribilduak eta hiriak
errromesen joan-etorriaren
ondorioz **suspertzen**
dira edo
errromesaldia
hiribildu eta hirien
bilbeari esker?
garatzen da

Bideak
errromesen joan-etorriak
hobetzeko
aldatzen dira ala
errromesek

haien ibilbideak
aldatzen dituzte
bideak ere aldatu
egiten direlako



	Aurkezpena	7
	Oinez urratzen da Bidea	10
	Bestelako erromesaldiak, bestelako santutegiak	13
	Egun Santiagora erromes joatea	15
	Zubiri, zubiri...	24
	Errege-erregina pontifizeak	27
	Zubia itsasontzia denean	29
	Errege-erreginak eta santu ingeniari bidezainak	31
	Jendeztatu, fabrikatu, salerosi...	32
	Frankoak eta burgesak	35
	Zegarik gabeko erromesak	37
	Burguak eta burgeteak	39
	Erromesentzako artea?	46
	Esteban, maisua, bizitza oso bat "erromesaldian"	48
	Iparraldeko sagetatik gesta-kantetara. Artea kondairan	51
	Erromesari ostatu ematea	52
	Abegikortasuna eta propaganda politikoa	55
	Bideko behartsuak	57
	Ibilbide xakobeoetako ospitale handiak	59
	Penitentzia egin eta barkamena eman	70
	Santiagora erromes joateak errazegia zirudienean	73
	Joan daitezela beste batzuk erromes	75
	Beste santu batzuk Bidea(n)	80
	Santuak eta kondairak	83
	Erromesak eta erromesaldiak	85
	Nor dago (edo ez) apostoluaren hilobian Santiagon	90
	Prisziliano "aldaera"	93
	Beste hilobi ezagun batzuk	95
	Siglak	98

Nafarroako Gobernuaren Kultura eta Kiroleko Departamentuak Compostelako Urte Santuaren ospakizuna baliatuko du 2021ean eta 2022an Nafarroa osoan barna egingo diren hainbat jarduera sustatzeko. Lehenengoa Nafarroako Errege Artxibo Nagusiaren eskutik dator eta, jubileu xakobeoak eskaintzen duen abagune paregabeari esker, iraganera so egiten du Donejakue Bidearen historiari buruzko gogoeta egiteko. Horretarako, erakundeak zaintzen dituen idatzizko testigantzak baliatuko ditu.

Azken hamarkadetan, Donejakue Bidea ernaberritu da hamaika ekimen dibulгатibo eta zientifikoren loraldia-rekin eta, era horretan, bidea gure ondare kulturalaren adierazpen kultural ezinbesteko eta ezagunena bilakatu da. Are gehiago, gaur egun, gure lurraldeko toki historiko, monumentu, ondasun higigarri, komunikazio-bide eta tradizio mordo baten idiosinkrasia deskribatzeko pisuzko argumentu gisa erabiltzen dira erro xakobeoak.

Donejakue Bideak lurralde zahar honen ondare historiko eta kulturala blaitzen duen testuinguru horretan, Nafarroako Errege Artxibo Nagusiak bide xakobeoaren historiarekin zerikusia duten hainbat alderditan barnako ibilbidea proposatzen du, erromesaldien irakurketa unibertsalaren bidez. Ikuspuntu interesgarri hori emateko, artxiboko dokumentuetatik abiatu da, gure ondarean hain ezagunak ez diren testigantzak izan arren, Donejakue Bidea zehaztasun handiagoz eta testuinguru historikoan kokatuz ulertzen laguntzen baitute.

“Santiagora bidez” izenburuarekin erakusketaren komisario Fermín Miranda Garciak gaiaren jatorrirako bidaia proposatzen du eta alderdirik nabarmenenetan murgiltzen gaitu, izan ere, haiei buruz askoz idatzi den arren, gaur egun oraindik ere argitzeke dagoen kontua da: bideak, zubiak, hiriak, artea, bertaratzea, penitentzia, debozioak eta hilobia. Egilearen testuetan begirada kritikoa da nagusi; hala, galderak egin, gogoeta bultzatu eta publikoarekin etengabeko elkarrizketa sortzen du Donejakue Bidearekin lotuta finkatuta dauden ideiak eta topiko immanenteak zalantzan jartzearaino. Alabaina, beti errespetu osoa agertuz eta historialari onak ezaugarritzen dituen zehaztasunarekin.

Muntatzeak herritar askok erakusketa zoragarri honetaz gozatzeko aukera izan dezaten ahalbidetzen du, izan ere, panelek Nafarroako hainbat udaletako kultura-etxeak bisitatuko dituzte, bai Donejakue Bidearen ibilbidean kokatuta daudenetakoak, bai haien programazioan sartu nahi izan duten beste batzuetakoak ere. Aukera bat lurraldeak “Respira Cultura – Kultura Arnastu” kanpainaren goiburua bere egin dezan.

Eta, orain, erakusketaren ekarpen nagusiak jasotzen dituen katalogo honi esker, herritar guztiek aukera errepi-kaezin honekin disfrutatzeko aukera dute, baita Donejakue Bidea, gure historia iraganetik orainaldira zeharkatzen duen erromesbide handia, hobe ezagutzeko aukera ere.

Rebeca Esnaola Bermejo

Kultura eta Kiroleko kontseilaria
Nafarroako Gobernua



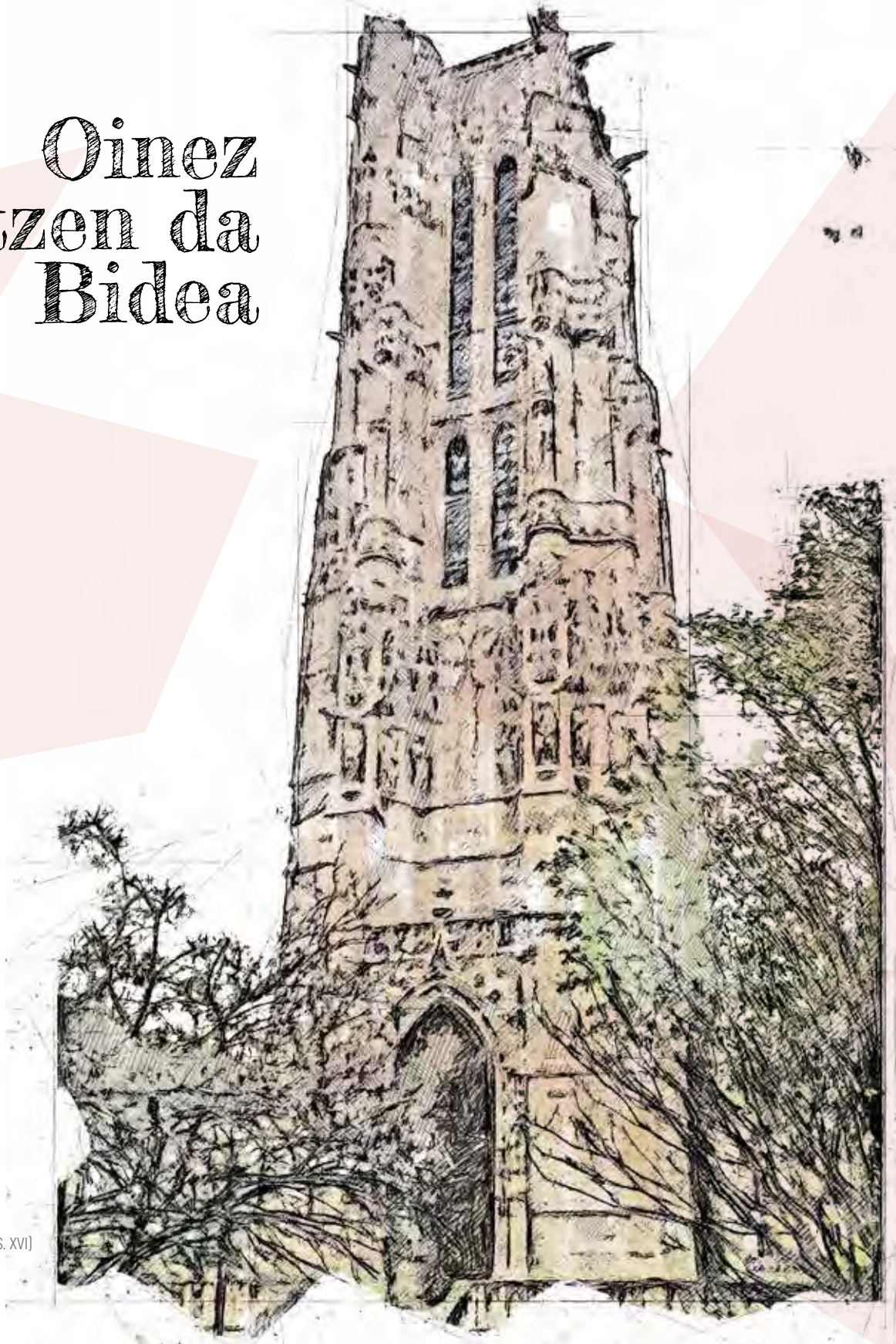


Erakusketa
**"Santiagora bidez.
 Gogoetazko begirada bat"**

Iruñea, Nafarroako Errege Artxibo Nagusia
 "Sancho el Sabio" erakusketa aretoa
 (2021eko martxoa-ekaina)



Oinez urratzen da Bidea



Bideak egiten du bidegilea edo bidegileak egiten du bidea?

Bide guztiek Santiagora daramate?

*Lau bidek eramaten dute Santiago aldera eta Garesen,
Hispaniako lurretan, bat egiten dute.*

[Codex Calixtinus, Libro V -Guía del peregrino-]

Ustez Aimerico Picaudek 1140aren inguruan idatzitako "Guía del Peregrino" (Erromesaren Gida) lanean egiten den baieztapen irmoa ia dogmatikoa izan da azken mendean. Bereziki L. Vázquez de Parga, J.M. Lacarra eta J. Uriak 1948an idatzi zuten *Las peregrinaciones a Santiago de Compostela* (Santiago de Compostelarako erromesaldiak) liburuan haren ibilbidea jarraitu zutene-tik Donejakuerako ibilbideak deskribatzean. Horrela bada, bide handi horiek ezinbestean egin beharreko ibilbide sakratuak zirenaren ideia errotu da iru-diteria kolektiboan. Egun "Bidea egitean" bidaia ia helmuga bezain garrantzi-tsua dela ulertzen dugu; alabaina, ikuspuntu horrek eta iraganekoak ez dute zertan berdinak izan. Bide orok balio zuen, nahiz eta, gaur egun gertatzen den moduan, adarrek bat egiteko joera izan eta bigarren mailakoak baino nagusiak nahiago izaten ziren. Aipatzen diren aldaera ugariek adierazten dutenez, errealitatean "Donejakue Bidea" Santiagora zeraman bide-sarea zen, eta zorionekoek egiten zuten Obradoiro enparantzako bidegurutze sinpletik bidaiari eskandinaviarrek deskriba zezaketen bide eta itsasoetan barnako ibilbide konplikatuetaraino zihoazen aldaera guztiak barne hartzen zituen. Ez du ezerk ziurtatzen *Historia Silense* lanaren arabera 1063an greziar bidaiariari zaldian agertu zitzaion apostoluak horietako bide bat erabili zuela.



A



B



A. V. Galbete, Erromesen Monumentua Erreniegan (Nafarroa)

B. Erosten Harresia (Jerusalem)

C. Mekarako erromesen kanpamendua Damaskon (BNF, Estampes El 13 (723), año 1920)

Bestelako erromesaldiak, bestelako santutegiak

Santiagorako eta beste santutegi kristau batzuetarako erromesaldi tradizionalak, hastapenetan eta historiaren parterik handienera, beste erlijio eta korrante espiritual askoren antzeko bidaia-eredua izan zuen, non toki jakin batzuk bisitatzea erreferente berezia den. Musulmanek, juduek, budistek, sikhek edo hinduek ere, adibide batzuk aipatzearen, badituzte erreferentzia espiritualeko puntuak, eta haietan kontzentratzen dira askotariko jaialdiak ospatzeko. Kasu horietan ere badira tenplu edo espazio berezien inguruan egiten diren ibilaldi tradizionalak, baina markatutako ibilbide horiek ez dute ia inoiz –edo inoiz ere ez– kasuan kasuko santutegiaren kanpoaldea gainditzen. Kasurik ezagunenean, alegia, Islamaren Bosgarren Oinarrian ezarritako eskakizunak agintzen duen Hach-a egitean (*Haġġ*) –Mekako Kaaba (*al-ka'bah*, “Kuboa”) santutegirako erromesaldia–, bisita ibilbide eta ospakizun oso zehatzetan antolatzen da, eta, sarritan, beste batekin osatzen, Medinan,

300 kilometrora dagoen Muhammaden (Mahoma) hilobira-koarekin, baina berdina da zein garraibide erabiltzen den lehenera edo bigarreneira iristeko (hegazkina edo abiadura handiko trena barne). Beste hainbeste esan daiteke juduek Erosten Harresira egiten duten erromesaldi tradizionalaz. Erromatarrek 70. urtean suntsitu zuten Jerusalemgo Bigarren Tenplutik ikus daitezkeen azken aztarna horietarako erromesaldia bisitekin osatu ohi da, Patriarken Hilobirakoarekin esaterako (Hebronen, Palestinaren agintaritzapean dagoen lurraldean). Kasu honetan, gainera, oroitarazi beharra dago Jerusalem musulmanentzako erromesaldigunea ere badela, bai Meskiten Zabalgunek Arrokaren Santutegia, bai aipatutako Patriarken Hilobia. Allahabaden egiten den Kumbh Mela jaialdi hinduak milioika hindu biltzen ditu urtero. Ganges ibaian purifikatzen dira, eta ibaiko bainu hori da benetan garrantzitsua, ez nola bertaratzen diren.



Egun Santiagora erromes joatea

Mendeetan Santiagorako erromesaldiak Apostolua-
ren Hilobia bisitatzeko helburu argia bazuen ere,
distantziak, ibilbideak eta oztopoak gorabehera,
XX. mendearen bigarren erdian *Iter Sancti
Iacobi* berreskuratzeak haraino doan ibilbidea
egitea eskatzen du. Nolabait, helmugara
heltzea bezain garrantzitsuak dira ahalegina,
sakrifizioa, penitentzia eta, kontrajartzen
dela dirudien arren, bidaiaz gozatzea.
Bestelako baldintzatzaile eta arrazoi
pertsonal batzuetatik haratago, ibilbide
jakin bat zorrotz definitzeak berekin
dakar, batetik, bidaia eta helmuga
integratzea, eta, bestetik, biak
betetzeko baldintzak ezartzea. Izan
ere, askoz lehenago eta ziurrenik

geroago apostolua bisitatu duten erromes askorentzat
garrantzitsuena "Bidea Egitea" da, jarraian edo etapaka,
bakarka edo lagunduta, oinez, bizikletaz edo zaldiz, behin
edo hamaika aldiz, fededun kristaua eta Jakueren fede-
duna izanik, edo beste edozein erlijio zein pentsamol-
deren korronteri atxikia, eta, zergatik ez, sinesgabetua
eta arrazoi erlijiosorik gabea, baina behar espiritual
edo pertsonalez betea agian, zubiren baten bestaldean,
bihurgune batean edo aterpetxe bateko ohean aseko
direnaren esperantzaduna. Hirugarren milurtekoaren
mundu globalizatuan, beharbada, erromesak Jakue,
Santiago, James, Jacob Giacomo, Jacques, Jacobo, Iacobe
, Yacub, Jaime, Diego edo Tiago errazago aurkituko ditu
Erroibarreko gainetan Obradoiro enparantzako zalapar-
tan baino.

Santiago de Compostelako katedrala.
Obradoiroko fatxada (XVIII. mendea)



Orreagako Santa Maria kolegiataren eta Baionako apezpiku eta kabildoaren arteko
prozesua Bortuez Bestaldeko (Nafarroa Beherea) hainbat elizen gaineko patronatuengatik.



Gartzia III.a Santxitz "Naiarakoa" erregeak erromesentzako ospitale bat eraiki zezan eskatzen dio Iratxeko Santa Mariako abadeari, eta Muetz eta Rujo arteko harizti bat ematen dio monasterioari hura sostengatzeko.



Antso IV.a Gartzetiz "Peñalengoa" erregeak Fortún apezpiku-abadeari eta Leireko San Salbatoreri Ibañetako San Salbatore eta Landazabalgo Santa Maria monasterioak ematen dizkie, zilarrezko mila sueldotan baloratutako bina zaldi eta mandoren truke.

AGN, CLERO, RONCESVALLES, 43,1



Ca. 1300

19

Nafar erromantzez idatzitako Cantar de Roncesvalles lanaren pasartea.
Karlomagno Errolanen hilotza topatzen du Orreagako gudua eta gero.

AGN, CODICES, E1.







DON PEDRO FRANCISCO SUAREZ DE GONGORA,
Luján, Silva, y los Ríos, Menendez de Avilés, Sandoval, y
Roxas; Marqués de Almodovar, inmediato Marqués de Onti-
veros, Conde de Canalejas, Adelantado Mayor de la Florida,
Castellano perpetuo de Avilés, y S. Juan de Nieva; Señor de
la Zarza, Torre del Cañaveral, de la Rambla, Santa Maria
de Trañerra, y de las Jurisdicciones, Villas, Lugares, y Pa-
tronatos correspondientes à las expresas Casas, y Estados,
&c. &c. Gran-Cruz dela Real distinguida Orden Española
de Carlos III. Gentil-Hombre de Camara de S. M. C. con
exercicio, y su Embaxador en esta Corte.

*POR quanto Josef Antonio Martinez, de
nación Español transita por esta Corte
à Galicia con destino ala Coruña.*

Por tanto pido à todos los Gobernadores de las Armas, Cabos, Ofi-
ciales Militares, y Ministros de Justicia por donde transitar, no le
pongan impedimento alguno, antes bien le den todo el favor que ne-
cesite, à cuyo fin lleva este Pasaporte firmado de mi mano, sellado
con el Sello de mis Armas, y retrechado del Secretario de S. M. y
de esta Embaxada. Lisboa *dos* de *Febrero* de mil seteci-
entos *setenta y cinco* -



Manuel de Alencar
J. C. Xavier de la Cruz abate
Sto

Valga por *quaxentadidos*.

Zubiri, zubiri...



Arga ibaiaren gaineko zubia Garesen (XI. mendea)

Zubiak erromesentzat

eraikitzen dira
ala erromesek
zeharkatzen
dituzten
zubiak
eraikitzen dira



Bideak
erromesen joan-etorriak
hobetzeko
aldatzen dira ala
erromesek

haien ibilbideak
aldatzen dituzte
bideak ere aldatu
egiten direlako



XI. mendearen bigarren erdialdeaz geroztik europar mendebalde osoak jasaten duen garapen urbano eta ekonomikoak, aldi berean, berebiziko ahalegina eskatu zuen antzinako bide erromatarrek egokitu eta konpontzeko, zubiak sendotu eta eraikitzeko, tunelak eta mendiko portuak irekitzeko eta ibilbide tradizionalak premia berrietara egokitzeko. Errege-erregina, noble, apezpiku zein hiriek, koordinatuta edo elkarren aurka, pertsonen eta salgaien trafikoa ahalbidetzeko saiakera handia egin zuten. Emaitzak mugatuak izan ziren arren, komunikazioen aurrerapen orokortua ahalbidetu zuten. Jakina, zerga mordo batek obra oso garesti horiek eragindako gastuei aurre egiten lagundu zuen.

Ordainketatik salbuetsita zeudenen artean hainbat santutegitara eta, noski, Compostelara zihoazen erromesak nabarmentzen dira. Arreta berezi horrek erromesaldiarentzat berariaz eraikitako sare baten itxura sortu zuen, bigarren maila batean beste xede batzuetarako erabiltzen zena. Bideak desbideratu egin ziren penitentziagileei ibilia errazteko, zubiak eraiki ziren igarotzea ahalbidetzeko, hiribilduak eraikiko ziren haiei ostatu emateko. Baina xakobeoak pertsona eta produktuen mugimendu horren zati txiki bat baino ez ziren, eta, beraz, batzuen eta besteen arteko egiazko kausa-efektu harremana zein izan zen galdetu beharra diogu gure buruari.



Errege-erregina pontifizeak

Oviedoko Pelaioaren kronika

Este Alfonso [VI] fue padre y defensor de todas las iglesias de Hispania [...]. A los mercaderes y peregrinos que se movieran por el reino, nada les ocurría. En ningún momento de su vida dejó de hacer buenas obras, y mandó construir todos los puentes que hay desde Logroño hasta Santiago [de Compostela]

(trad. B. Sánchez Alonso, Madrid, 1924, p. 83-84)

Erregina Nagusia ("Maria") XVI. mendeko eskbu. batean.

Antonio Holandakoa, Portugalgo errege-erreginen genealogia

BL, Add. MS 12531, f. 5r)

Pontifex: zubigilea. Ingeniaritza-lanak, harrizkoak, ezagutza eta inbertsio handiak eskatzen zituztenak eta, jakina, apaizen bidez (pontifizeak) dibinitateari gomendatu beharra zirenak kontserbatuko zirela ziurtatzeko. Hala bada, zentzua du Erdi Aroko apaizek idatzitako kronikek jarduketa horiek haien gogoko errege-erreginekin lotzea, eta haien bertuteen artean Jainkoari, Elizari eta santuei laketa izatea egotea beti.

Mezu horrekin lotuta Garesko zubia (gaztelaniz Puente la Reina, hau da, Erreginarekin lotuta) Antso III.aren emazteari, Muniari/Nagusuari, egozteko egongo litzateke. Argi eta garbi erregearekin elkarlanean, zubiaren eraikuntza sustatuko zuen, kondairak dioenez, erromesari Arga zeharkatu zezaten laguntzeko,

senarrak apostoluaren hilobiranzko bide berri bat ireki baitzien. Zubiaren trazadura ez badator bat Muniaren datekin, zubiaren sustatzailea haren erraina, Estefania, izan liteke. Alabaina, J.M. Jimeno Juriok mitoa gezurtatu zuen eta ohartarazi zuen gaztelaniazko "*Reina*" horrek ibaiaren beste izararen (Runa) eratorpena dirudiela, besterik ez.

Era berean, Oviedoko Pelaio kronikari eta apezpikuak, beste autore batzuen moduan Alfontso VI.aren (1065-1109) figurarekin obsesionatuta, bere garaian zeuden "zubi guztien" eraikuntza egozten dio, Logroñetik Santiagoraino. Apostoluaren hiria helmuga gisa seinalatzen denez gero, eta lehentxeago aipatu zuenaren arabera bakeak eta oparotasunak merkatari eta erromesari erreinuan barna mugitzea ahalbidetzen ziela eta, errege pontifizearen obren konbertsioa erromesaldia garatzea xede zuen saiakera batean kokatzen da.



Erromesak ontzirutzen.

[BL, MS Royal 15 E 1 f. 404, ca 1445-1445].

Zubia itsasontzia denean

Oinez, zaldiz edo bizikletaz. Gaur egun erromesaldiaren bermatzaileen erabateko aintzatespena duten "Bidea egiteko" hiru moduak. Itsasontziak berak ere ez zuen, britainiar uharteetatik iritsitako penitentziagile askok (erromesaldiak, honek eta beste edozeinek, beti izan du osagai hori) erabiltzen duten tresna. Ur-masak zeharkatzeko beste modu bat zen, kasu honetan ez ibaietakoak, itsasoetakoak baizik, baina zubiek bezala, bai eraikuntza- bai nabigazio- teknikak eskatzen zituen, eta salgaien eta bidaiarien trafikoak eragindako premiek bakarrik abiarazi zituzten. Drakkar bikin goen oholztatik hasi eta korasta-lemara, astrolabiotik iparrorratzera edo bela karratutik latindarrera, Mediterraneoan eta Atlantikoan barna ontziteria eta merkataritza-ontziak hedatzeak bakarrik

ahalbidetu zuen Europa iparraldeko erromesek lehorreko ibilbideen ordeztasun zabalerako ibilbideak egitea. Ibilbide horiek, hain zuzen ere, Britainiako kostaldetik Galiziara joaten ziren eta edozein erromesaldi betikotzen zuen kabotaje tradizionala abandonatzen zuten. Flandriara edo Ingalaterrara Gaztelako artilea, garia eta ardoa garraiatzen zuten eta penintsulara oihaltze eta larruekin itzultzen ziren itsasontziek beren sotoetan erromesak eramaten zituzten, ordaindutako txartelaren arabera erostasunean, eta bidaia jarraitu aurretik A Coruña lehorreratzeko zituzten. Miniaturek bidaiariz betetako ontzi horiek irudikatu ohi dituzte, gaur egungo gurutzaontziak bailiran, eta ez ohiko nahasketa horretan, non, gerrarako igotako armadak salbu, bidaiariak beste merkantzia bat baino ez ziren. Baina ia beti bezala, irudi sinbolikoak dira, haiekin batera zihoazen testuetan elementu jakin batzuk nabarmentzeko xedea dutenak.



B



C



A

Errege-erreginak eta santu ingeniari bidezainak

A. - Zamar-
tzeko Santa
Maria baseliza
Arabako "bidean"

B - Antso Na-
gusiaren ustezko
hilobiaren lauda
(Leóngo Museoa, XII.
mendearen amaiera)

C - San Migelen erliebea,
Villatuertakoa
(Nafarroako Museoa, ca. 970)

XII. mendearen hasieran, Historia Silense (Historia Silestarra) idatzi zuen elizgizona Fernando I.a Leongoa (1037-1065) erregearen memoria omentzean tematu zen. Ahalegin horretan haren leinua ere barne hartu zuen, eta ahaide guztien artean aita,

Antso III.a Iruñekoa (1000-1035), nabarmentzen zen. Autoreak haren obrak eta balentriak lehenagoko monarkenekin nahastu eta ezbairik gabe egokitu zion Errioxako lurak emirerri andalustarrari konkistatzeko meritua, errealtatean konkistaren burua Antso I.a (905-925) izan bazen ere.

Egilearen ustetan, ekintza horren xede bakarra ibilbide berri zuzenago bat ezartzea zen, Santiagorako erromesek Arabatik "desbideratu" beharrik izan ez

Historia Silestarra

Sancho [III]...desde los Pirineos al castro de Nájera, sacando de la potestad de los paganos toda la tierra, hizo correr sin retroceso el Camino de Santiago que los peregrinos torcían desviándose por Álava, por miedo a los bárbaros

(trad. M. Gómez Moreno, Madrid, 1921, p. 113)

zezaten. Gaur egun historialariek nabarmentzen dituzten osagaiak, hala nola lurralde-hedapena, ideia erlijiosoak, erresuma bateratzeko ahalegina, ez dira aipatu ere egiten. Agian, desbideratze "ofizial" hori, besterik gabe, ez zen existitu, eta Gaztelarekin lotzen zuen hegoalderako bideak protagonismoa irabazi zuen beste batzuen aurrean, logika sozio-ekonomiko eta politikoaren ondorioz.

Badirudi erreala goak direla, eztabaidagarriak badira ere, Santo Domingo de la Calzadako ingeniariak 1100. urtearen inguruan egindako ahaleginak gaur egun haren izena daraman hiria dagoen eremua garatze aldera: harrizko zubi bat, hiriaren lehen trazadura, garapen sozioekonomikoa sendotzeko behar ziren bideak... Baina haien biografietan, guztiak ondorengo mendeetakoak, erromesenganako interesa nabarmentzen da, santu baten berezko erlijio-kezkekin hobeto lotu daitekeena, beste edozein motibazio prosaikoagoren aurrean, esaterako, Errioxa Burgosko lurrekin lotzen zuten eskualdeak indartzea 1076ko Alfontso VI.aren konkista eta gero.

Jendeztatu,
fabrikatu,
salerosi..



San Martin plaza, Lizarra

Erromesaldiaren
negozioaren
atzetik doazen
emigranteak
edo emigranteek
muntatutako feria, merkatu
eta saltokiak **bidaiatzeko**
aprobetxatzen
dituzten
erromesak ?

Hiribilduak eta hiriak
erromesen joan-etorriaren
ondorioz **suspertzen**
dira edo
erromesaldia
hiribildu eta hirien
bilbeari esker?
garatzen da ●

1000. urtearen ondoren, egun Frantzia denaren iparraldean "burges" hitza agertu zen, batez ere artisautzan eta merkataritzan lan egiten zuten eta katedral, monasterio edo gazteluen (burguen) gerizpean zeuden auzoetan bizitzen hasten zirenei erreferentzia egiteko. Hori posible zen, bitxia bada ere, ordurako jabetza feudalaren sistemak merkaturatu eta eralda zitezkeen ekoizpen-soberakinak sortzen zituelako, eta pertsona ugari nekazaritza-lanatik utzi eta jarduera berri horietan aritzeko aukera ematen zuelako.

Historiografiak seinalatu duenez, XI. mendearen amaieratik, burges horietako askok Pirinioetako portuak gurutzatu zituzten beren negozioak "Bidean" ezartzeko, izan ere, erromesek janaria, arropa edo bestelako tresnak erosteko saltokiak behar zituzten eta haien inguruan kokatu ziren. Hortik aurrera, hiriaren eta merkataritzaren hazkundearen eragileak abiadura bizia hartu zuen. Hala ere, gaur egun badakigu "burgu" horietako batzuk erromesaldia hezuramaitzen hasi baino lehen sortu zirela, oraindik oso zaila zen bidaia hori egiteko prest zeuden pertsonaiei buruz ezer gutxi genekienean. Beraz, geure buruari galde diezaiokegu ea hiri-hedapen horren arrazoiak ez ote ziren Europako gainerako lurraldeetako berberak izango, eta ez al zuen garapen horrek lagundu hurrengo mendeetan erromesak ugaltzen...

libro. de calumpnia. **De homicidio.** **O**mnisq; homicidium ppterit ppter sua querunonia manifestant. q; homicidium
fecit annu. q; si unum debet fuge. quia i fca annu. idie unu. parenti martui nign capient directu n qm noluit. S; p
annu. un. diel un. calumpnia. ppterit ppter sua querunonia manifestant. q; homicidium fecit. q; si unum debet fuge. quia i fca annu. idie unu. parenti martui nign capient directu n qm noluit. S; p
illoz duos. sunt n e. n. ppterit ppter sua querunonia manifestant. q; homicidium fecit. q; si unum debet fuge. quia i fca annu. idie unu. parenti martui nign capient directu n qm noluit. S; p
l. fiduciaria. ille q; pignorat e. talit n uoluerit accipere. De pignore. Nulli n debet pignora. S; h. post
parat fiducia. ille q; pignorat e. talit n uoluerit accipere. De pignore. Nulli n debet pignora. S; h. post
i angere tales dare. ppterit ppter sua querunonia manifestant. q; homicidium fecit. q; si unum debet fuge. quia i fca annu. idie unu. parenti martui nign capient directu n qm noluit. S; p

II

aut fiduciaria. aut ppterit ppter sua querunonia manifestant. q; homicidium fecit. q; si unum debet fuge. quia i fca annu. idie unu. parenti martui nign capient directu n qm noluit. S; p
tantu qntu areald iudicabit. Et h. euenit ut n inueniat illi pignu n laxabit illu partire de se usq; q; fa
illi directu secundu iudiciu arealdi. n. h. i. hoc calumpnia. S; h. talit no erat qno clamant quereret meru
de q; clamant erat aut fugeit aut abicodet se. i. clamant ppter sua querunonia manifestant. q; homicidium fecit. q; si unum debet fuge. quia i fca annu. idie unu. parenti martui nign capient directu n qm noluit. S; p
fecit collu uille ppter uilticia de pane. aut de ppterit. aut de capne. aut de q; clamant quereret meru
niferunt ut accipiat calumpnia qnt niferunt. i. ut faciat in uilticia ppter sua querunonia manifestant. q; homicidium fecit. q; si unum debet fuge. quia i fca annu. idie unu. parenti martui nign capient directu n qm noluit. S; p
calumpnia qd niferunt. facient secundu uoluntate collu. i. ut faciat in uilticia ppter sua querunonia manifestant. q; homicidium fecit. q; si unum debet fuge. quia i fca annu. idie unu. parenti martui nign capient directu n qm noluit. S; p
qno uoluerunt qz he e foru. **De hore uba.** S; h. talit no erat qno clamant quereret meru
uba i q; possit esse calumpnie dixit. n. testet in aent. i. testimoniu faciat medietat calumpnie illi e q; testet. de
medietat ppositi uille. S; h. testet n dedit. i. ad uia puenit. i. iura redempta ut. ubi clamant n pariet. quia
ma pposito uille. S; h. qm clamatoria facta est. clamator sine meru codonare n potat. nec meru up
paliq; redemptione sine clamatore. i. q; iura fecit debet se submittit ingrede illi cu calumpnia fecit. **De laqde.**
pide p q; iacetat i pcutit homine. d. sol. i. iacetat. i. uq; ad homine n pueniat. ce. l. sol. i. h. ult. parat
euciat. d. sol. pariet. **De mauro.** S; i. capr mauro alicui homi aut bestia homine puenit. h. negat cu
testib; rami debet pbare. i. h. pbare n pot. tenor mauro aut bestie qd h. mali n fecit. debz iurare. i. h. u
mauro aut bestia reddat. **De dno.** S; i. tenor uille dicit tu hoc malu fecisti. nulla punitio debet
i qd illi pla uixit aut bonu aut malu dicit potat. si clamant ubi n adit. i. ille clamant de manu dno
clam pmetupho debet clamare. i. dno secundu foru amboz debet iudicare. **De pefisa.** **N**ulla
dat illu homine pnulla placito. testet aut iura. aut bellu h. franc e ppter debita de centu de. x. sol.
i. talit iudex debet aliud xano i uident aut negare cu testimoniu debet pbare. si franc e cu uno
de foru e. cu uno hore de foru. i. in uno uideo. i. e. uideo ad ran hndit. i. h. aduenit ut ran habet
quia capta facta de ran ualut antu testet cor uideo. i. o. e. uideo ut monstrat ad illu a capta

Lizarrako Forua. 1164ko berrestea

(AME, Fondos especiales, nº 1)

Frankoak eta burgesak

Erromesek eta merkatariek elkarri laguntzeak sor ditzakeen galderez harago, eta alde batera utzita nork nor bultzatu zuen gehien, egia da Europako mendebalde osotik Compostelara joaten ziren erromesek garatutako abenturak arrakasta izan zuela, zalantzarik gabe, XI. mendetik aurrera kontinente osoan zabaldu zen hirigune-sare garrantzitsuari esker. Eta zentro horiek euren jatorrian elizgizon intelektualek mespretxatu zuten talde berri baten presentziari zor zaizkiola, ezarritako ordena feudala hausten baitzuen ("Legeak ahuldu egiten dira eta bake sozial oro desagertu egiten da", esango du Laongo Adalberon apezpikuak 998an). Baina merkataritza eta artisautza

garatzeko prozesua abian jarri ondoren bultzada geldiezina izan zuen. Agintariek, eklesiastikoek barne, aurrerapen ekonomikoa zekartela eta onuragarri zitzaieela onartu zuten. Hiri episkopal, monasterio, gaztelu, zubi edo bidegurutze zaharrekin batera sortu edo zaharberritu zituzten auzoetan (burguetan) babestu zituzten, eta pribilegioak (foruak) eman zizkieten, baita antolatze askatasun espezifikoak ere (frankiziak). Franko esaten zitzaien, nekazariak ez bezala, askeak zirelako (*frank* germanieraz) eta lehenak frankoen erresumatik iritsi zirelako. Nafarroako lurrak eta penintsulako iparraldeko gainerako bideak jendeztatu zituzten, Santiagora iristen ziren bide handiak barne, XI. mendearen bigarren erdialdetik aurrera, eta artisautza-, merkataritza- eta nekazaritza-jarduerak maiz nahasten zituen hiri eta hiribilduen hedapena geldiezina izango zen hurrengo hiru mendeetan. Merkatu eta dendarik gabe, baina baita benta, taberna eta ostatu, parrokia eta komenturik gabe erromesek, Compostelara edo beste edozein santutegitara bidean, askoz egoera zailagoak jasango lituzkete.





Jendeztatu, fabrikatu, salerosi...

Aduanako zokoa Iruñean. (1901)

[AGN IRAIZOZ ASTIZ 0165]

Zergarik gabeko erromesak

Zubiak, harresiak, komunak, bideak edo merkatuak mantentzeko askotari-ko zergak ordaintzen ziren. Normalean, salgaiak leku batetik bestera eramaten zituzten merkatarik edo artisauek kopuru jakin bat ordaindu behar izaten zuten zubiak zeharkatzeagatik, hirietan sartzeagatik, merkatuetan saltzeagatik, eta ia beti produktuen kantitate eta kalitatearen arabera izaten zen. Hala ere, agintariek interes ekonomiko edo ideologikoen arabera komeni zitzaizkien salbuespenak ezar zitzaizketen. Salbuespen aipagarrien artean erromesak zeuden ia beti, bidaiatzeko behar zituzten

baliabideak garraiatzeko aukera ematen baitzitzairen, baina, zenbaitetan, salgai gutxi batzuk ere bai, haiek salduz gastuak ordaindu ahal izan zitzaizketen. Maiz, arauak hain lausoak ziren ezen erromesen eta zerga-biltzaileen arteko gatazkak ohikoak bihurtzen baitziren. Zerga-biltzaile horietako asko, batez ere Behe Erdi Aroan, errentatzaileak ziren, eta hiriei edo errege-erreginei dirua aurreratu eta tasen zenbatekoarekin geratzen ziren. Negozioa, beraz, al bait diru gehien biltzea zen, erromesak babesten zituen karitatearen printzipioaren kontura behar izatekotan. Eta, alderantziz, merkatarik ibiltari askoren xedea penitentziagile errukiorretan transmutatu eta tasak ordaintzea saihestea zen.



Burguak eta burgeteak

A. Larrasoña (Nafarroa)

B. Auritz (Nafarroa)

A

B

Orreagatik hegoalderantz atera bezain azkar, bidaiariak, erromes izan ala ez, Auritz (gaztelaniaz Burguete) hiribildua topatuko du. Gaztelaniaz duen izena oso adierazgarria da. Frankizia-forudun hiribilduari erreferentzia egiten dio, eta, beraz, bertan burgesak bizi direla adierazten du, baina hirigunearen tamaina txikiari eta biztanleria urriari txikiari erreferentzia egiten die. Bitxia bada ere, Auritz jatorrizko Orreaga zen, agian XI. mendeko hirugarren laurdenean sortua, eta Orreagako Burgu izen ofiziala, ohikoa 1170eko hamarkadan forua jaso zuenetik, Andre Mariaren Kolegiatatik bereizteko erabili zen, XII. mendeko hogeita hamarreko hamarkadan eratu zena. Erdi Aroaren amaieran agertzen da Orreagako Burgete terminoa. Baina bidean –bideetan– askoz ere “burgete” gehiago daude. Lehenagoko jatorria duten herri txikiak dira (baseliza bat, herrixka txiki bat...), eta monarkek nolabaiteko erliebea eman nahi izan zieten euren eskualdeen garapena bultzatzeko, baina ozta-ozta gaingitu zuten inguruko nekazarien herri askoren tamaina eta ez zuten inoiz “ahaide nagusien” adina pisu izango. Larrasoña, Elo, Urrotz, Lantz, Esprontzeda, Nafarroako adibide batzuk aipatzearren, dira bideari berriz ekin aurretik etenaldi luze edo motz bat egiteko beharrezkoak ziren zerbitzu minimoak eskaintzen zituzten beste “burgete” batzuk.









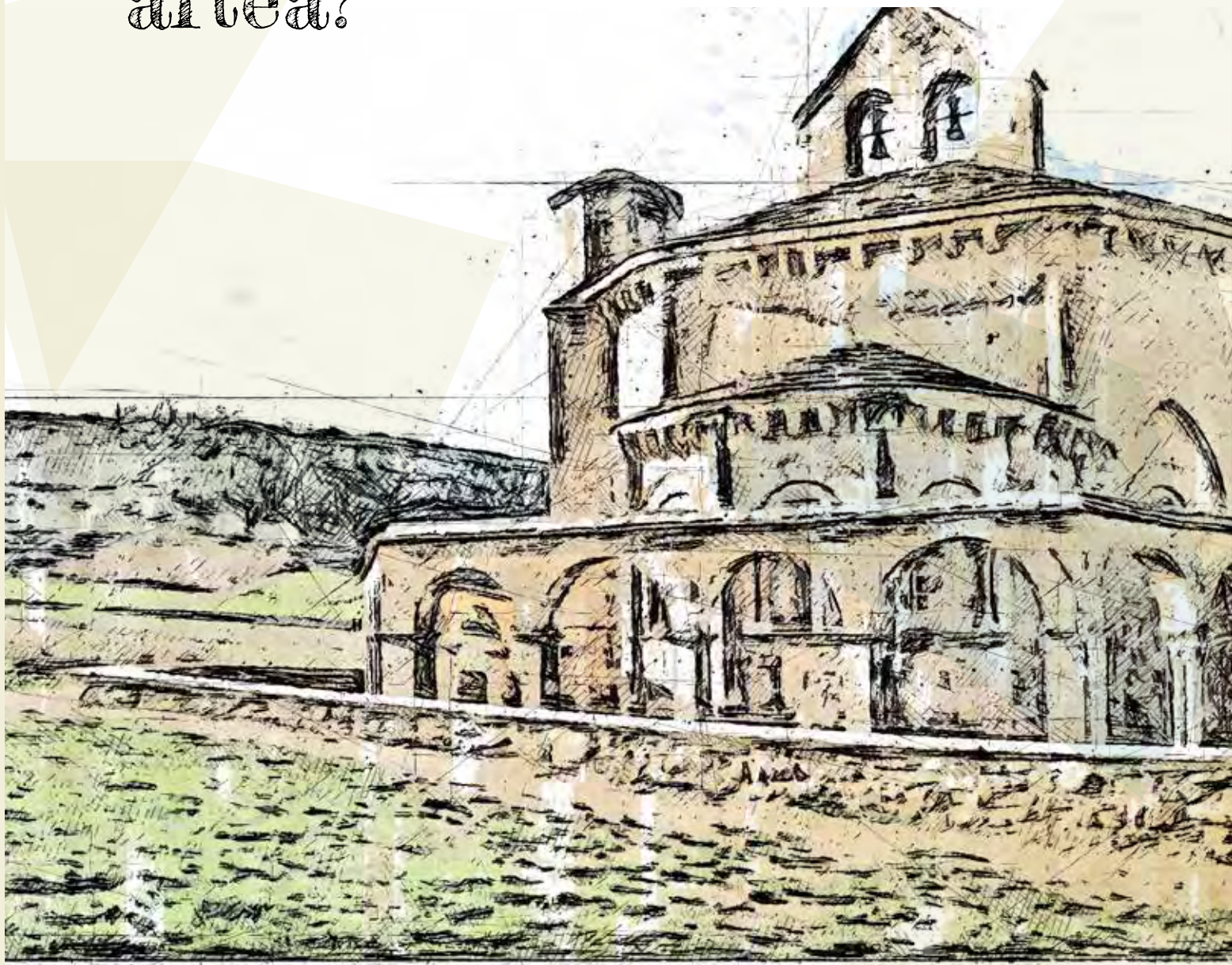
44 1254, abuztuak 7

Jaime I.a Aragoikoa erregeak bere erreinueta askatasunez
salerosteko lizentzia ematen die Lizarrako merkatariei.

AME, Fondos Especiales, 4



Erromesentzako arteak?



Eunateko Santa Maria, XII. mendea [Muruzabal]

Artea errimesei **esker** loratzen da edo **errimesaldiko** **santutegiek**

errimesen zerbitzura
jartzen dituzte
teknika berriak



Errimesaldiko **errimaniko** edo **gotiko** bat dago edo errimanikoa eta gotikoa daude **errimesaldian** ?

Gaur egun, artearen historialariek jada ez dute “errimesaldiko errimanikoa” bezalako terminorik erabiltzen, dibulgaziorako ez bada. Erdi Aroko artearen estilo eta korrante desberdinei buruzko azterlan espezializatuak beste eredu eta ikuspegi batzuetan kokatzen dira. Hala ere, horrek ez du eragozten nolabaiteko konstante bati eustea, kontakizun herrikoienaren arloan behintzat, zeinaren arabera XI. mendetik Europako mendebaldea hartu zuten estiloak, arte errimanikoa kasu, edo XIII. mendetik aurrerakoak, gotikoa adibidez, Donejakuerako errimesaldiaren bidez iritsi ziren penintsulako iparraldera. Arkitekturako eta eskulturako maisu-taldeak, edo elizetako fresko ugarien –gehienak desagertutakoak– margolariek, bakarka edo, ia beti, egile-taldeetan (“tailerrak”), urte eta hamarkadetako ibilbide luzeak egingo zituzten, lanbideari eskainitako bizitza oso bat, errimesen baitan, Jakako, Orreagako, Iruñeko, Lizarrako, Burgosko, Leóngo edo, jakina, Santiago de Compostelako maisulanak amaitzeko. Dena den, ez da ahaztu behar mende horietan Europa osoa pil-pilean zegoela, eta gaur egun oraindik miresten ditugun milaka eraikin erlijioso eta zibil eraiki zirela. Loraldi artistikoa errimesen joan-etorriarekin lotzea, eskualde horietako hedapen demografiko eta soziala kontinenteko beste edozein eskualderen antzekoa denean, gehiegizkoa izan liteke.



A



B

Esteban maisuaren lantegiko lanak, (A) Jakako, (B) Iruñeko (NM) eta (C) Santiago de Compostelako katedraletakoak

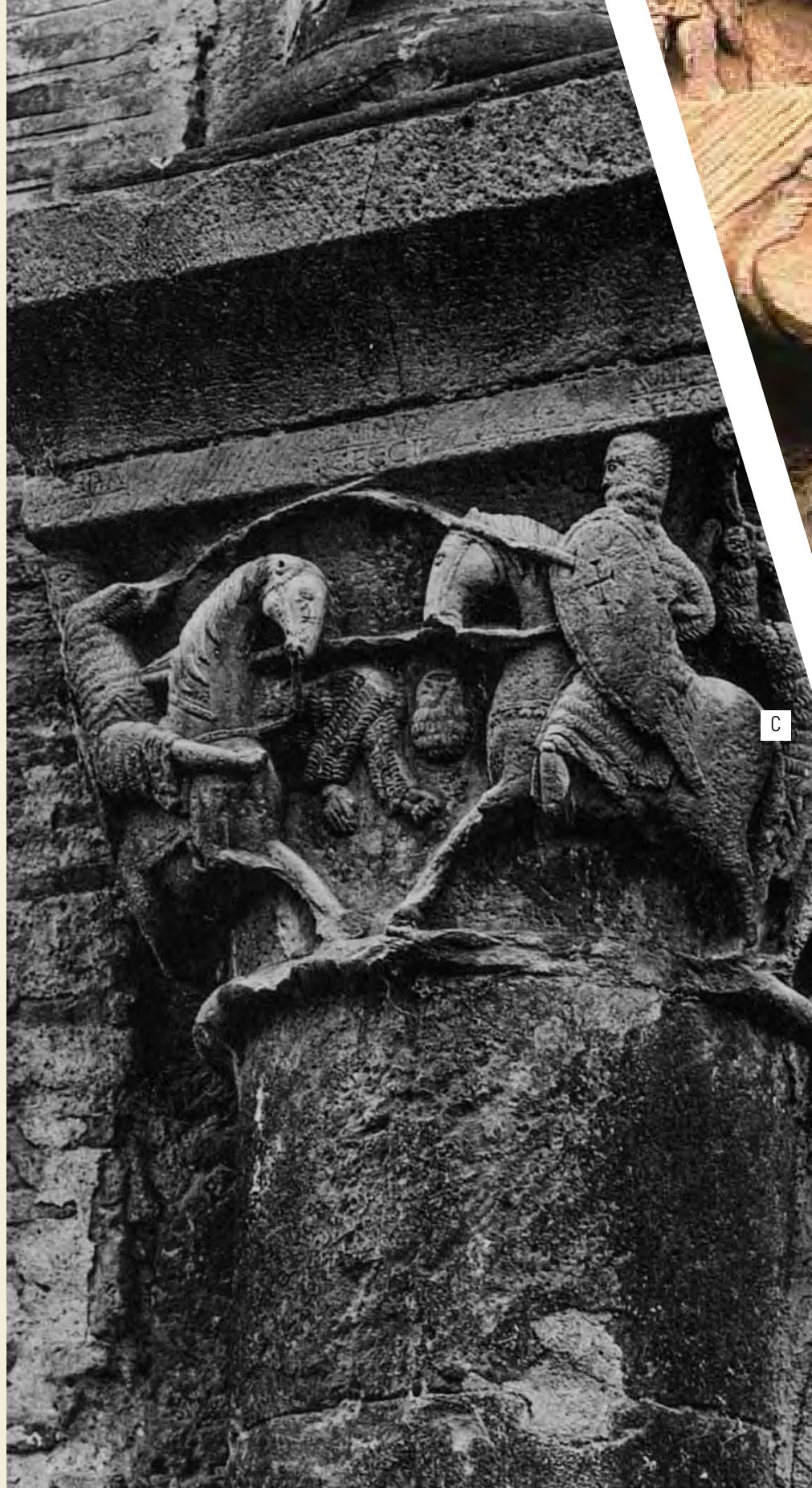
**Esteban, maisua,
bizitza oso bat
“erromesaldian”**



C

Donejakuerako erromesaldiarekin lotura duten artisten tradizioa hobekien sinbolizatzen duen pertsonaietako bat Esteban maisua da. Haren eskulturak "Bide" osoan barna topa daitezke, Santiagoko katedraletik Tolosako Done Saturdiraino, Iruñea eta Jakarekin batera. XI. eta XII. mendeen artean, gainera, hainbat tailer sortu zituen, eta tailerrek, aldi berean, foku nagusi horien inguruan artea sortu zuten eliza- eta monasterio-sare zabal batean. Beraz, "Bidearen" garapenak penintsulako iparraldera artea eta artistak zenbateraino erakarri zituen erakusten duen adibiderik argiena litzateke. Jakina, Compostelaren hazkundeak apostoluaren hilobira egindako bisitekin lotura du, eta egoitzak jasotzen zuen dohaintza-fluxuak, zalantzarik gabe, lan horiek finantzatzen lagundu zuen. Baina erromesen kopurua –helmugatik zenbat eta urrunago egon, orduan eta urriagoa eta sakabanatuagoa– nahikoa izatea artistak hiri-hedapenak beste hainbat motibo zituen lekuetara berreziki erakarriak sentitzeko eztabaidagarriagoa da. Jakak, Aragoiko eremuaren buruak, 1076an gune burges sortu

berriari emandako foru bat zuen; Iruñeak, erresumako hiri-buru eta gotzain-egoitzak, ere 1129an izango zuen, baina XI. mendearen amaieratik frankoen presentziaren berri dugu; Tolosa, Okzitaniako konde-egoitza handia, erreferente erlijiosoa zen –San Saturdiren hilobia–, eta lehen mailako erreferente politikoa lehenagotik. Guztiek, berez, pisu berezia zuten, Aimeric Picaudek erromesaldietan funtsezko gisa definituko zituen adarretako batean zuten kokapena alde batera utzita, baina, batez ere, penintsulako iparralde osoa komunikatzen zuena. Ukronian gehiegi jolastu gabe, geure buruari galdetu beharko genioke horrelako zerbait –Compostela bera izan ezik– erromesaldirik gabe oso bestelakoa izango zatekeen. Xehetasun bat besterik ez: garai hartako kronikarien hitzetan, Santiagorenganako jaieradun gehienak kristau hispaniarrak ziren. Iruñetik edo Jakatik igaroko liratekeen Pirinioez bestaldeko herritarrak gutxiengo txikiaren alde geratuko lirateke, beraz...



Iparraldeko sagetatik gesta-kantetara. Artea kondairan

A - Regin errementaria?
Zangozako Santa Mariako
portada

B - Sigurd eta Regin.
Osloko Kultura Museoa

Argazkia: Jeblad

C - Errolan eta Ferraguten arteko
borroka Lizarrako Gustavo de Maeztu
Museoa Errege Jauregian (AGN MIR_IMG0248)
eta 1380ko eskuizkribu bat
(Français 2813, fol. 118)

Zangozako Santa Mariako portadako goiko eskuinaldeko arkuartean, errementari bat tek zortziehun urte baino gehiago daramatza lanean etengabe sutegian. Handik gutxira, bi zaldunek betiko borrokari ekin zioten Lizarrako jauregiko kapitaletan, egun Gustavo de Maeztu Museoa egoitza denean.

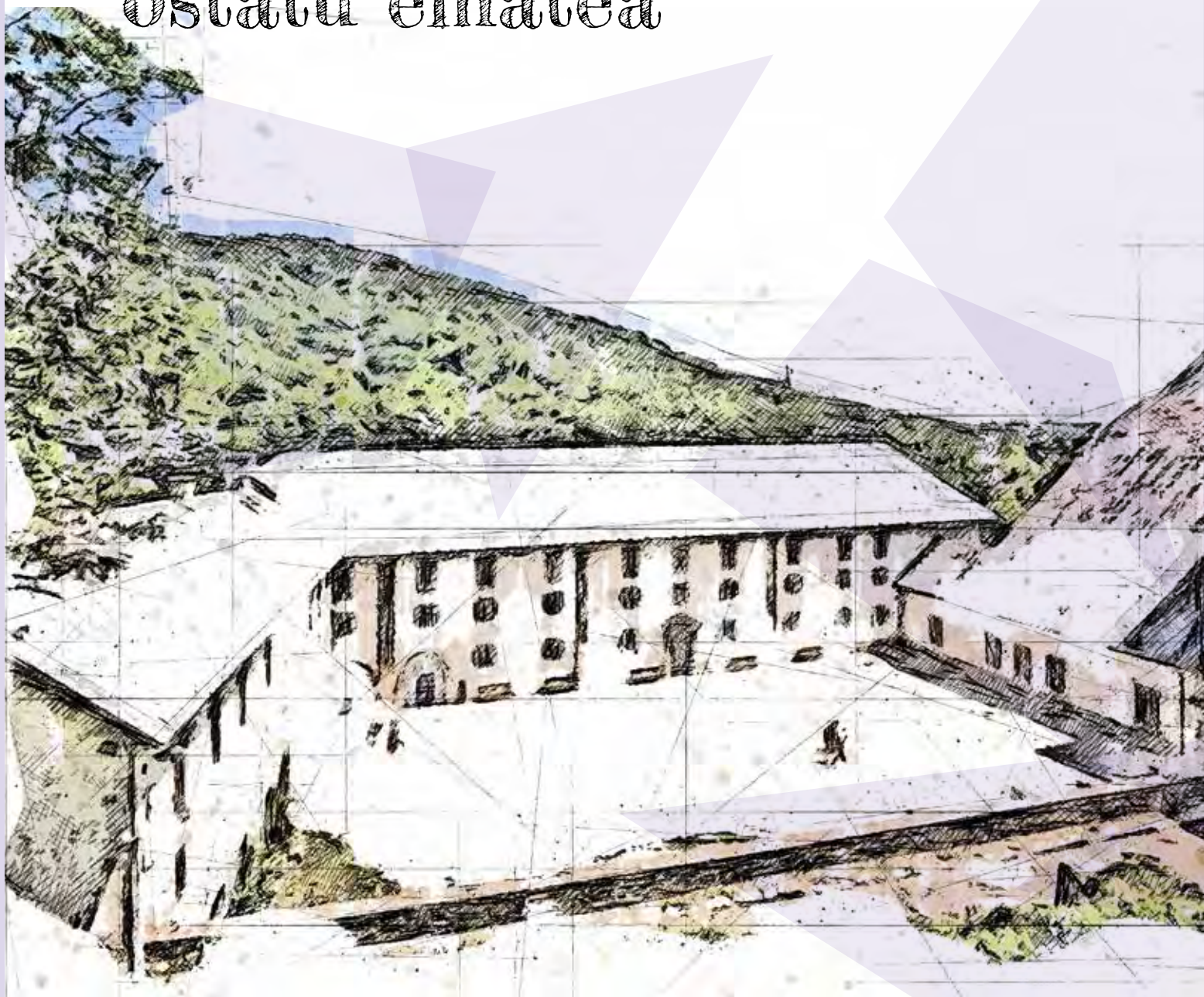
Askotan, zaila da zama sinboliko handiko baina idatzizko kontakizunik gabeko eszenak interpretatzea, eta, Zangozako eszenaren kasuan, espezialistak ez dira ados jartzen. Azken hamarkadetan eztabaidatu-tako bertsio tradizionalak errementaria eta portada bereko beste irudi batzuk Nibelungoaren Eratzunaren kondairarekin erlazionatzen ditu: Regin errementaria Sigurd/Sigfridoren ezpatari aurre egiten, Fafner dragoiarekin borrokan ari den protagonista... Beste kasuak agerikoagoa dirudi. Errolan eta Ferragut erraldoiaren arteko borrokaren eszenifikazioa da, heroi karolinjioari eskainitako kantan jaso. Erliebeen interpretazioari buruzko eztabaidak alde batera utzita, bata zein bestea, Artur erregea protagonista duen "Britaniako materia" izenekoarekin batera, beharbada garai horretan Europan hedatuena dauden hiru ziklo epikoak dira. Errolanena, zalantzarik gabe, hispaniar penintsulan ezagunena izan zen, baina ordurako bazen haren berri XI. mendearen bigarren erdiko mundu anglonormatuan. Kontakizun horiek iparralde hispanokristauan Europako iparraldetik zetozen erro-

mes xakobeoak (germaniarak, normandiarak, britoiak) igarotzearen ondorio izan zirela esan zitekeen, baita hala egin ere, eta hura izan zitekeen Zangozako eta Lizarrako irudien egileen jatorria.

Baina ez litzateke arbuiatu behar, Mendebalde osoan bezala, kontakizun horien eta beste batzuen hedatzaile handiak ikusleen miresmen eta eskuzabaltasunaren bila kale, herri, gorte eta gazteluetan barrena ibiltzen ziren juglareak eta ministrilak izatea. Musikatu eta abestean, printzipioz, erromesena baino lanbide handiagoa duten juglareak...



Erromesari ostatu ematea



Ospitale Berria, Orreaga (ca. 1800)

Zergatik eraikitzen dira
**ospitalerik
handienak
erromes gutxiago**
daudenean?

Nor da
ostatu
eman behar
zaion
erromesa?

Venid, benditos de mi padre, tomad posesión del reino preparado para vosotros. [...]. Porque tuve hambre y me disteis de comer [...], porque fui forastero (hospes) y me acogisteis.

(Mt., 25,35)

“Erromesak etxean hartu”, dio Mateoren Ebanjelioaren kontakizunetik abiatuta definitutako errukizko egintzetako batek. Bibliak beste norbaiten babesa behar duen edonori egiten dio erreferentzia, eta, hain zuzen ere, *hospes* itzultzeko “arrotz” edo are “emigrante” terminoak erabili izan dira.

Erlijio handi guztietan arreta berezia eskaintzen zaio abegikortasunari, baina interesgarria da ikustea nola katolizismoaren kasuan “erromesari” erreparatu zaion bereziki, eta nola *peregrinus* hori, latin klasikoan bidaiari atzerritarra esan nahi duena, santutegi batera eta, bereziki, horietako batera, Compostelara kasu, joaten dena bihurtu zen. Dena den, ospitaleek, *hospites*-ak (*hospes* hitzaren pl.) hartzeko ardura zutenek, nahiz eta errome-saldi-ibilbide nagusietan kokatu, behartsuak, “arroteak”, merkatari txikiak eta bidaiariak ere hartzen zituzten, eta neurri handiangoan gainera. Bezero ugari, erakunde eklesiastikoek ez ezik, zibilek ere euren kezka sozialak publikoki adieraz zitzen.



Errege-Erregina Katolikoek Ospitalea
(Santiago de Compostela)

Abegikortasuna eta propaganda politikoa

IV. mendearen inguruan Eliza instituzionalizatzen hasi zenetik XIX. mendeko desamortizaziora arte, eliza-erakunde gehienek izan zituzten behar-tsuak, bidaiariak eta erromesak artatzeko guneak eta baliabideak. Monasterio, komentu, kolegio eta katedraleetako komunitateetako ostatu-emaileak, erretore eta kapilauak, ermitauak edo ahizpek beren apopiloak artatzen zituzten, arau eta xedapenen arabera. Hala, ordenak sortu ziren, adibidez, Jerusalemgo San Joan Ospitalekoa (XII. mendea), hasiera batean Lur Santura zihoazen erromesei arreta emateko xedarekin, baina laster Mendebalde osoan hedatu ziren mota guztietako behardunak artatze aldera. Haatik, botere publiko laikoaren garapenarekin, eta

XIII. mendetik aurrera bereziki, monarka eta hiriek –baina ez haiek bakarrik– propaganda politikorako elementu berezi bat aurkitu zuten kristauen karitatearen erdigunean zegoen pertsona-kopuru garrantzitsu hori laguntzean. Agintariek, hospizio eta ospitaleen kontrol gero eta handiagoaren bidez, ebanjelioaren manuei erantzuteko interesa baino gehiago, zuzentzen zituzten erakundeek guztien ongizaterako zuen garrantzia erakusten zuten, eta, aldi berean, behardun horiek, era horretan limosnarekin eta babeslekuarekin kontrolatuta, ez zutela bake soziala asalatu behar artatuak izan bitartean. Jakin badakigu XI. mendetik aurrera, eta are lehenagotik, hainbat monarkak instalazioak aldeztu zituztela, baina XV. edo XVI. mendeko errege-erreginak eraiki edo zaharberritu zituzten ospitale handiak, hala nola Errege-Erregina Katolikoek 1486tik aurrera abian jarritako Santiago ospitalea, propaganda politikoa garrantzitsua ziren gehienbat, non tamaina eta kanpo-handitasuna –haien boterearen edo lortu nahi zuten boterearen sinboloak– euren egiazko misioa bezain garrantzitsuak edo are garrantzitsuagoak ziren.



Bideko behartsuak

A. Erromes baten eta musikari ibiltari baten arteko borroka.
(BNF, Estampes, Reservé DA 30-B2, ca. 1600)

B. Erasmoren *Eromenaren Laudorioa* laneko Erromesa edizio frantses batean (Paris, 1877), H. Holbeinen marrazki originalen arabera.



Karitatearen ("gose bainintzen eta jaten eman zenidaten") eta abegikortasunaren batasuna ("arrotz, eta etxean hartu ninduzuen") bereziki presente zegoen europar Mendebaldeko hiri eta bideetan bizi ziren -eta diren- eskaleen kasuan. Kasu horietan ere laguntza-zentroei zegokien behardunak artatzea, gutxienez limosnaren eta janariaren bidez, eta hor ere botere publiko eta erlijiosoek (nahiz eta estatu nazionalen aurreko munduan bereizketak egitea zaila izan) abagune paregabea zuten beren existentziaren premia erakusteko. Baina, horrez gain, erromesaldi-fluxuek erromesaldiko profesionalak agertzea ahalbidetzen zuten, Erreformaren aitzindariak argi eta garbi kritikatu zituztenak, Erasmok *Eromenaren Laudorioa* (1511) lanean adibidez. Penitentziagile gisa eta zituzten pribilegio eta salbuespenen babesarekin, santutegitik santutegira bidaiatzen zuten, gizabanako eta erakundeek ematen zituzten limosna eta aterpeetatik biziz. Agintariak nekez mugatzen zuten gizabanako horien presentzia, erraz nahasten baitziren benetako erromes eta eskaleekin. Batzuen eta besteen arteko borrokak edo ibiltaritza lan-sistema bihurtzen zutenekin zituztenak (musikariak, juglareak, saltzaile ibiltariak...) eguneroko kontuak ziren.



BURGOS. 1563. Fachada de la loggia del hospital del Rey.



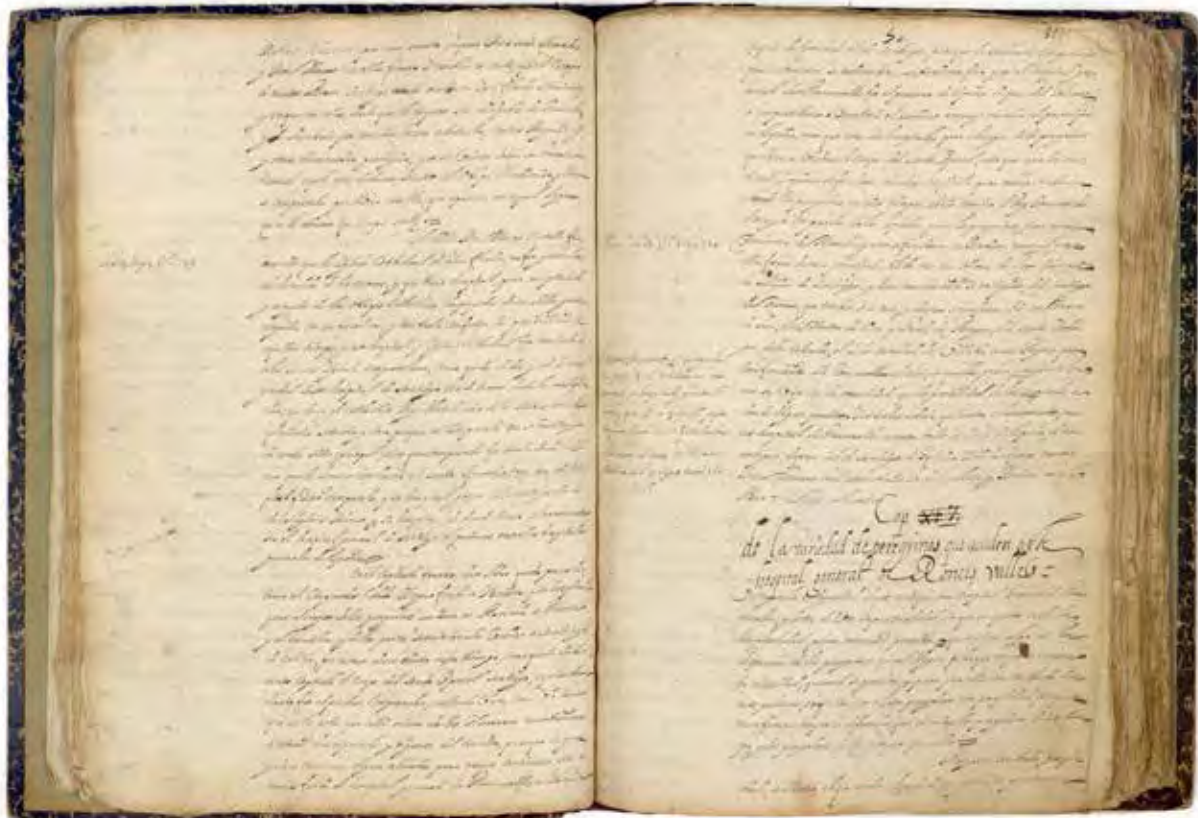
A. San Markos Ospitalea (León)

B. Burgosko Erregearen Ospitalea (1865)

Ibilbide xakobeeetako ospitale handiak

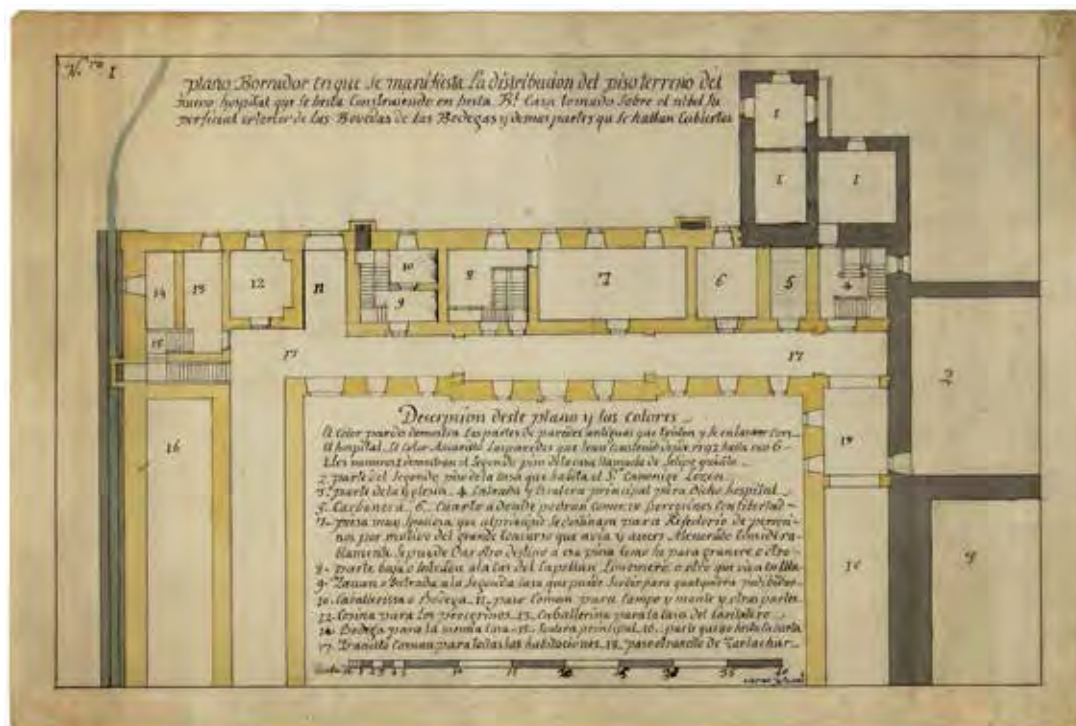
Santiagora iristen ziren bide nagusietan kokatutako zentro horietako asko errege-erregina, hiri edo ordena asistentzial eta/edo militarren eskuetan egoteak (San Joan, Santiago, Calatrava, etab.) ahalbidetu zuen, batetik, Behe Erdi Aroko eta Aro Modernoko gerra endemikoetan erromesaldien krisia saihestea, eta, bestetik, Erreforma protestantearen ondoren Pirinioez bestaldeko erromesaldiaren beherakada geldiezina ekiditea. Establezimendu horiek beste apopilo mota batzuk ere hartzen zituzten arren, apostoluaren hilotza joaten zirenei laguntzea erreferente gisa agertzen zen beti, nahiz eta gero eta gutxiago izan. Hala ere, garai horietan eraiki ziren eraikin izugarrienak edo lehendik zeuden beste batzuk handitu ziren. Burgosko Erregearen Ospitalea, XII. mendean eraikia, XVI. mendean handitu zen; eta antzera gertatzen da Leóngo San Markos ospitalearekin ere, San-

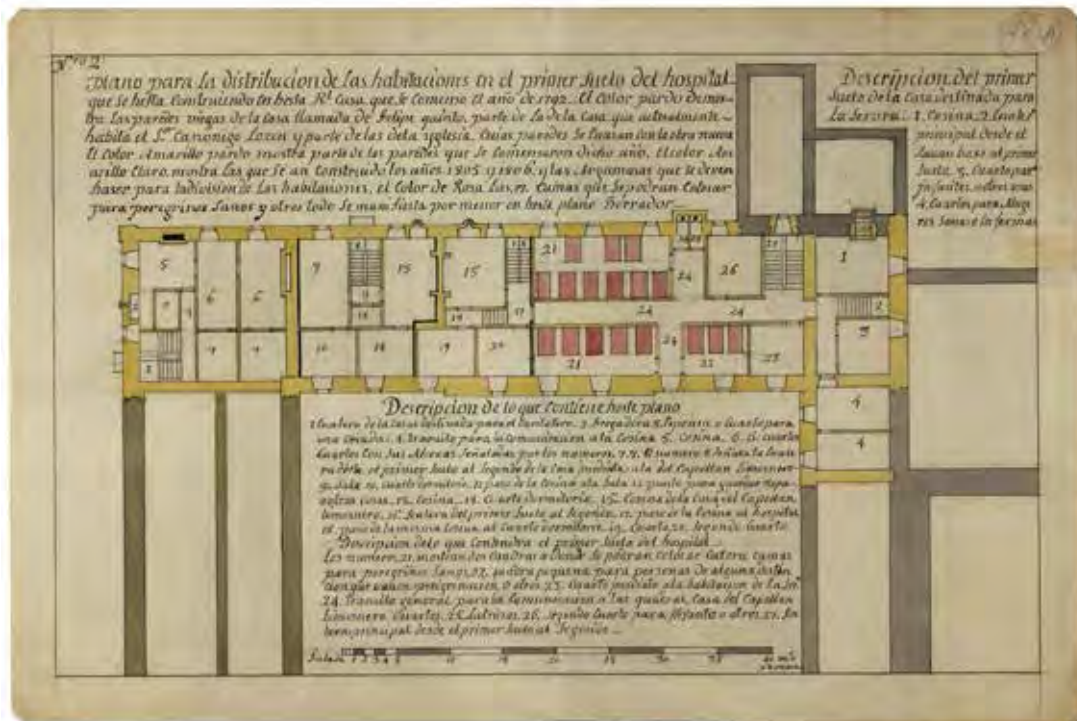
tiagoko Ordenaren egoitza ere badena. Orreagako Ospitale Berria adibide berezia da. Kabiloak eraiki zuen 1792 eta 1807 artean, oso hurbil dagoen Frantziako iraultza-prozesuarekin kointzidituz, zeinak Pirinioez bestaldeko erromesen iritsiera ia desagerrarazi zuen, 1794an gerra kolegiatara eraman zuen eta 1808 eta 18013 artean garnizio frantziar bat. Aipatu eraikinak haien sustatzaileentzako propaganda garrantzitsua izateaz gain, diru-sarreraren zati handi bat horretako zereginetara ("fabrika eta ospitalea") bideratzeko betebeharra zegoen, Orreagan esate baterako, nork edo zenbatek gozatuko zuten kontuan izan gabe. Azkenean Santiagorako erromesen orde, Leóngo San Isidoro edo Orreagako elizako Ama Birjina bisitatzen zituzten beilariak baziren, ez zuen askorik axola baldin eta haien existentzia justifikatzen zuen espiritua bizirik mantentzen bazen.





ACR, Planos 20, 21A y 21B











1127-1136

67

Iruñeko Sancho apezpikuak Orreagako Santa Maria
kofradia eta ospitalea sortu eta hornitzen ditu.

ACP, 66

negrimos donde aya cruces y sean Abogados y bolsa
dados por la forma siguiente.

¶ Primera mente que. En el polo de aya fuego de
de se calienten y recienban refrigerio y hagan agua
caliente para que se calen las piernas y donde se enun
gen si son moridos.

¶ Tien que. Seles de por el presente polada Agua sal
mella manreles y no mas.

¶ Tien que los Dñs peregrinos todos los que halla
ren juntos antes de a cosar cada noche recien en pu
blico cantando la salbe regina y luego otras oraci
ones y senote si hubiere alguno que sienta contra la
santa madre y gloria y el tal sea preso y castigado y
entregado a juez.

¶ Luego se recogan Arzobis y Obis y cerradas las por
tas aballe el peregrinazgo que miren sus cosas
y ducen y assi mismo en la mañana antes que se y
bra la puerta si falta alguna cosa a alguno y si fal
tare no abra la puerta hasta esendrar y dar a todo
y parea lo que falta y a quien se le hallare le agoten
ole den otro castigo.

¶ Que quando Xantese Olla que
no se de terminada en estas borden
cas abalen dello al regimiento para
poner borden y Remedio en ello.

¶ Tien mandamos a los nros domos que Alpele
te son y a delante seran e otras quales quiere perso
nas que residieren e gouernaren e moraren en el
dño hospital que siempre que aciesiere casto o co
sa que en ellas bordenanzas no este de terminada
abalen dello al regimiento para que pongan re
medios y borden en ello y assi les encargamos ena
ciencia y por cargo de fidelidad.



¶ Gallinas de mella y penas de los
que se loquieren o faltaren de lo que
orden segun lo determinado en estas
ordenanzas. dentro de casto.

¶ Las devalin Ollero de execucion no son tem
das por ende bordenamos que por las penas segun
ten sean castigados los seruidores de la casa y hospital
y por cada una de ellas.

¶ Primera Ollero mandamos que. De que blasfe
mate de Dios nro señor sea tenido con los laicos boche
das dando le pan y agua sin redencion y si fuere al
asumbrado a ser lo sea hecho de casto.

¶ Tien el que no le Confesare o recediere sea Castiga
do segun el capitulo.

¶ El que leantare fallo testamento Almo este se lo
dase en la carcel con los laicos y coma pan y agua y si
el casto fuere grato sea castigado con forme al delin

¶ Tien el que dormiere carnal mente dentro de
casto con muger o mozo de fuera o de casto sea pena
do en quatro ducados y requerido que si otra vez
le aciesiere sea despedido sin redencion y pierda
la mitad del salario.

¶ Tien si alguno hartare cosa de casto hasta una
targa paguela y sea en publico ante todos ofrecido
y se vende a delante sea despedido y pierda el salario.

¶ Tien mandamos que. Se de borden como se reco
pan las aguas llovedizas en el pozo de toda la casa si
por mente y no faltare en el dño pozo.

¶ Omos mandamos que no le haga obra ninguna ni
edificio en la casa sin consultarlo con todo el rega
miento y consentimiento suyo cabido por ser de nro





Penitentzia egin eta barkamena eman



Azken Judizioaren portada. Tuterako katedrala (XIII. mendearen hastapenak)

Saria santuekin edo zigorra? demonioekin

Debozioa edo betebeharra?

*"A quienes perdonéis los pecados, les serán perdonados.
A quienes se los retengáis, les serán retenidos".*

[Jn, 20,23]

*"Confesaos los pecados unos a otros y rezad unos por otros,
para que os curéis".*

[St, 5,16]

Erromesaldia gaur egungo ikuspegitik interpretatzeko joera dugu. Hainbat faktorek elikatutako erabaki pertsonala: erlijiosoak, espiritualak, turistikoak, norbera topatzekoak, erronka indibidual edo kolektibo gisa eta plano "post-modernoago" batean, zergatik ez? soil batekin. Baina, aldi berean, ahaztu egiten dugu Erdi Aroko eta Antzinako Erregimeneko katolizismoan praktika erlijiosoak zuen -eta hein handi batean mantentzen duen- "saria eta zigorra" delako osagai garrantzitsua; gehiago bigarrenetik lehenengotik baino.

Elizetako tinpanoetatik edo gero eta presentzia handiagoa zuten predikarien ahoetatik mehatxu egiten zuen infernuarekin ("Aitortu bata besteari zuen bekatuak... senda zaitezten" dio, hain zuzen ere, Santiagoren Gutunak), betiereko tormentua ez zen kontzientzia indibidual eta kolektiboaren huskeria bat. Jainkoaren barkamena lortze aldera santuak bitarteko izatea, izan norberarentzat izan hurkoentzat, zerura "igotzeko" baimenaren zain purgatorioan trabatuta egon zitezkeenak, irtenbide interesgarria zen. Horrela bada, bekatu larriak penitentzia garrantzitsuekin berrerosten ziren, hala nola erruaren erliebearn arabera hurbilago edo urrunago zeuden santutegietara joanez. Erdi Aroan erromesaldiak beti izan zuen nolabaiteko penitentzia-osagaia, eta, sarritan, gizabanakoak berak hartzen zuen erabaki hori. Era horretan, XVI. mendeko protestantismoaren korronteen elementurik berezietako bat aurreratu zen: fededunak Jainkoarekin zuen zuzeneko elkarrizketa, Elizaren bitartekaritzarik gabe; santuak ere ekuaziotik kentzea besterik ez zen falta. Eta batzuetan, barkamena lortzeko Finis Terrae-ra, lurraren amaierara, joatea ezinbestekoa zen.





A. Mauguis d'Agramontek Karlomagno enperadoreari Jerusalemeko erromesaldiaren palma ematen dio (BNF Arsenal MS 5072, ca. 1460)

B. Erromesa Jerusalemgo Hilobi Santuan (British Library, Harley 2278, ca 1335-1439)

C. Teodosio Goñikoak gurasoak hiltzen ditu. (T. de Burgui, San Miguel de Excelsis, Pamplona, 1774)

Santiagora erromes joateak errazegia zirudienean

Teodosio Goñikoaren kondairaren –San Juliangoarenean oso inspiratua dago– egileak damututako protagonista nora bidali erabaki behar izan zuenean ez zuen Compostelan pentsatu. Egia da XVI. mendean idatzi zuela eta eszena askoz lehenago kokatu behar zuela, VIII. mendeko Nafarroan, baina denboran atzera eginda ere, Santiago, monarkia hispaniar beraren parte izanik, ez zen hain exotikoa jada. Konponbidea Erroman topatu zen, aita santuaren egoitzan. Erreforma protestantearen eztanda betean, erreferente hobia zirudien, baita kriminalik okerrenarentzako, parrizida aitortuarentzako, ahalegin handiagoa ere. Baina hori ez zen kasu bakarra izango. XIII. mendearen erdialdean, "arriku" musulmana Granadako erreinura mugatua geratu

zenetik, eta Iberiar Penintsulako iparraldean hiriak eta merkataritza garatzen ziren heinean, Santiago jada ez zegoen hain "urruti" muturreko penitentzia egiteko, batez ere hurbil samar zeuden erreinuetan biziz gero, hispaniarretan zein Frantzian. Erroma, unibertso katolikoaren erdigunea izan arren, ebasle, bidelapur eta etengabeko gerra batean murgilduta zeuden noble-taldez beteta zegoen hiria, eta are gurutzatuen Jerusalem ere, heriotza nahiko erraz topa zitekeen tokia, askoz aparteagoko zeuden eta "arriksutsuagoak" ziren agertokiak ziren, eta bertara bidaltzen zituzten kondairetako pertsonaia nagusiak eta bekatu larriak ordaintzeko premia zuten benetako penitentiagileak. Alabaina, apostoluak Europako iparraldeko agintariak noizean behin bidaltzen zizkieten gaizkile batzuei barkamena emateko aukera zuen oraindik; beharbada haientzat Finisterreko apostoluak nolabaiteko exotismoa mantentzen zuen...



So passed we forth til we come to a nother place
 thing yf eore abashed me: for y be holds and
 tumbers of ston, upon ech of the which was gyrded an
 at semed as alle the asses of the contre were buried in

Aingeru Zaindaria erromesa babesten du
(Guillaume de Deguileville *Peregrinar de la vida Humana*,
[BL, Egerton, MS 615, ca 1450])

Joan daitezela beste batzuk erromes

XVIII. mendearen amaieratik eredu iraultzaileek inposatu zuten errekrutatze unibertsalarekin, gero eta ohikoagoa bihurtu zen estatuari ordaintzea alista-mendua saihesteko edo, are gehiago, zegokien tokian beste pertsona batzuk bidaltzea. Dena den, beste batzuk norberaren betebeharrak betetzera bidaltzeko aukera ez zen batere berria. Adituek diote-nez, Erromatar Inperio Behe-rean, III. edo IV. mendean, patrizioen familiek nahiago zuten fiskoari diru ugari ordaintzea, euren umeek bete behar militarrek bete behar izatea baino; mertzenarioak legioen ohiko irudi bilakatu ziren.

Elizaren makineria instituzional ahaltsuaren premia ekonomiko gero eta handiagoen ondorioz, penitentiari geroz eta alderdi monetario handiagoa eman zioten Erdi Aroak aurrera egin ahala, bai eta ondorengo mendeetan ere. Eta hortik eratorri zen beste batzuen erromesaldiak finantzatzeko aukera. Era horretan, alde batetik, pertsona horiei haien helburuak betetzen laguntzen zitzairen, eta, bestetik, penitentzia-bidaiaz gozatzen zen. Karitatearen aldaera bitxia zen: norberaren mesedetan beste norbait laguntzea. Noski, printze eta patrizioak haien eskuzabaltasunaren berri emateaz arduratu ziren.

Erromesa propagandaren bozeramailea zen. Horrenbestez, Elizako sektore askok eta intelektual laikoek penitentzia-egintza horiek arbuiaitu zituzten, baita mantendu ahal izateko horrelako jarduerak behar zituen erlijio-egitura baten existentzia gaitzetsi ere. Ez zen bakarra izan, ez garrantzitsuena ere, baina bai XVI. mendean Mendebaldeko Elizaren haustura eragin zuten erreforma-mugimenduak abiarazi zituzten elementu ugarietako bat.



76

1403, urtarrikak 17

Karlos III.a Nafarroakoa erregeak Eloko gazteluan preso dagoen Lope Milagrokoari Alesbes eta Caparroso artean erromes bat erailtzeagatik izan lezakeen zigorra barkatzen dio.

AGN, CO_DOCUMENTOS, Caj.89, N.4



1407, abenduak 11

77

Guillaume Hynartek, Parisko armagin eta Santiago de Compostelarako erromesak, onartzen du Huillart le Clercek, erregearen Kofreen jasotzaile nagusiak, entregatutako 12 libera limosna moduan jaso izana.





1360

Luis Beaumonteokoak, Nafarroako infante eta erreinuko gobernadoreak, errege-ofizial guztiei agintzen die baimen diezaieten igarobidea, bidesaririk gabe, Santiago de Compostelara erromesaldian zebiltzan Aimerico Narbonakoa bizkondeari eta Teobaldo Veronakoari, eta gidak, ostatuak zein elikagaiak eman diezazkieten.

AGN, CO_DOCUMENTOS, Caj.14, N.55



1386, azaroak 10

79

Judas Levik, Lizarrako merindadeko jasotzaileak, onartzen du 99 liberako limosna entregatu diola Karlos II.a erregeak Galiziako Santiagora bidalitako erromes bati.

AGN, CO_DOCUMENTOS, Caj.53, N.31,35

Beste santu batzuk Bidea(n)



Santutegiak

bidearen alboan
edo
bidean
barnako?
santutegiak

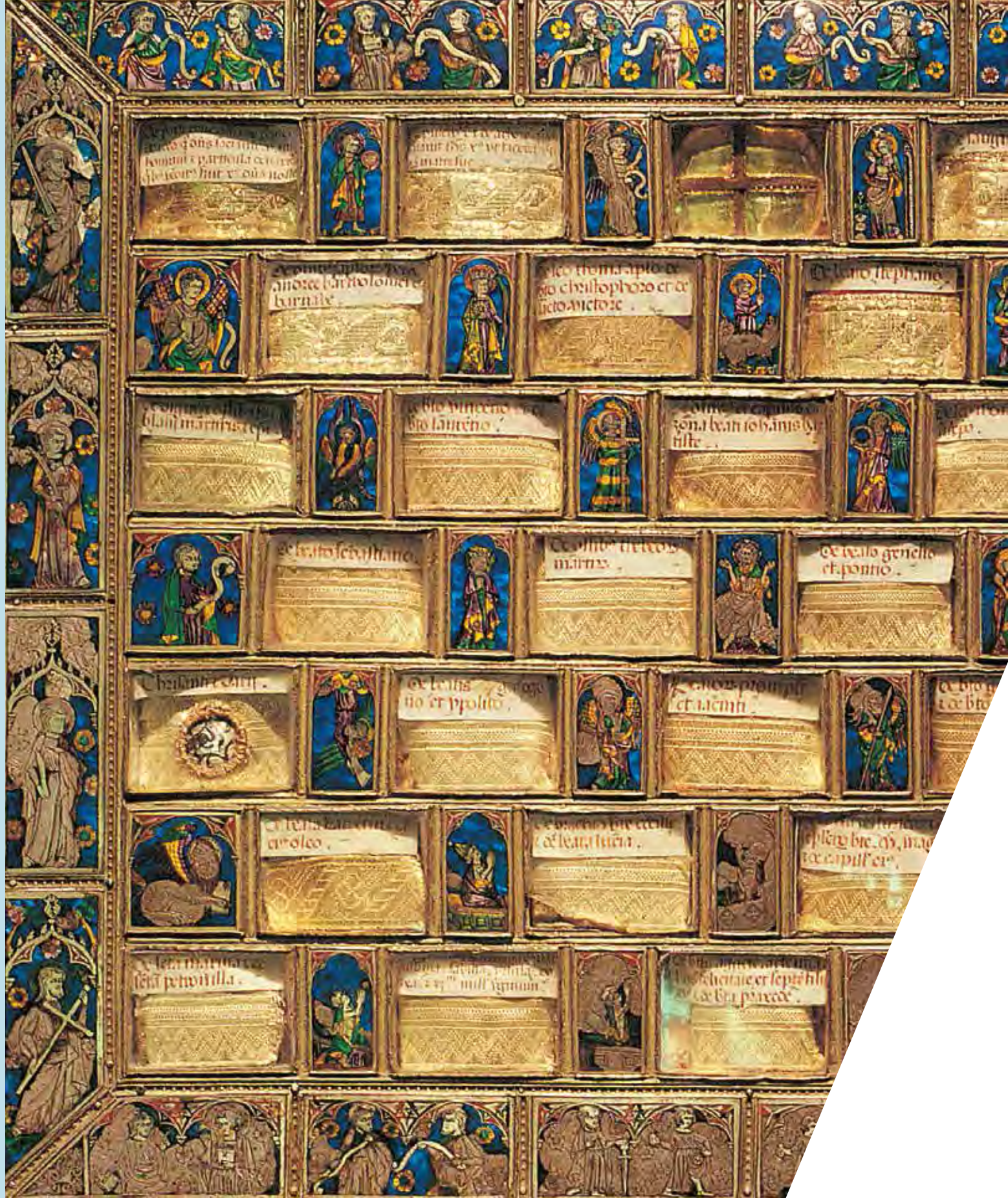
Bideak

egiten ditu
santuak
edo santuek
egiten dituzte
bideak?

"Capítulo VIII de los cuerpos de los santos que descansan en el itinerario a Santiago y los peregrinos deben visitar"

(Liber Sancti Iacobi, V)

Gilen eta Felizia, Domingo Calzadakoa, Joan Ortegakoa, are Roke eta Julian, Espainia bisitatu gabe ere –kondairan ere ez–, zerbaitengatik erromesaldi xakobeoarekin lotzen ditugun santuetako batzuk dira. Horietatik guztietatik soilik Santo Domingo aipatzen da Aimeric Picaudi egozten zaion kontakizunean, hura hil eta oso gutxira idatzi zuena; baina beste batzuk aipatu aipatzen ditu, Isidoro, Leónen, edo Fakundo eta Primitibo Sahagúnen, esate baterako. Aipatzekoa da, errealitateak eta elezaharrak aparte, *Liber*-eko kontakizunak santutegiak eta hilobiak jasotzen dituela bisita-betebehar gisa (*sunt uisitanda*), eta haien ospea nabarmentzen dela egileak kanonizatzen dituen bide horietan duten egoera dutela ere. Horietako asko merovingiar Galian kristautasunaren antzinakotasuna aldarrikatzen lagundu zuten martirien eztandarekin lotzen dira; beste batzuk, Errolanen hilobia kasu, garai hartan boladan zeuden herri-kontakizunekin lotzen dira. Zalantzarik gabe, Donejakue bideko edozein erromesek bidaldietan haren erlikiak bisita zitzakeen –eta bisitatu behar zituen–. Baina erromesaldia izan al zen ospea eman ziena? Aimericek idazten duenean, fenomeno xakobea nahiko berria da, *inventio*-ak hirurehun urte baino gehiago izan arren. Kontakizuna osatzen duten monasterio eta eliza horietako erlikia ugarik aintzatespen handia zuten aspaldidanik. Nolabait, azpimarratu beharko litzateke haien ospea berrelikatu egin zela eredu ideologiko nagusietarako oso egokia zen sare sakratua ehuntzean.





A



Beste santu batzuk Bidea(n)

A. "Karlomagoren Xakea" erlikia-ontzia

B. Jacobo de la Voragineren *Leyenda Áurea*
Liburutegi Medizeoa, Florentzia,
1290. urtea

B

Santuak eta kondairak

XIII. mendearen bigarren erdian, Santiago (Jacopo) de la Voraginek *Leyenda Áurea* (Urrezko Kondaira) lanean ia berrehun santuren tradizio bibliografikoak jaso zituen, besteak beste, Santiago apostoluarenak eta martiriaren ondoren haren gorpuzkiak Galiziara garraiatzarenak. Jerusalemen burua moztu zioten apostoluaren bizitza, heriotza eta Mendebaldeko lurretako muturrerainoko bidaiari buruzko kontakizunik ezagunenak apezpiku genoarrak idatzitako testuan inspiratuta daude. Kontakizun horietako ugari aurreko hagiografietatik zetozen; beste batzuk moldatuak edo autoreak zuzenean sortuak ziren. Bildumaren xedea ez zen hainbat protagonistaren santutasun-irabazien memoria bizirik mantentzea, baizik eta kristau fededunen errukia bultzatzea, kristautasunaren praktika erlijiosoaren zati handi batek oinarri zituen bertute-adibide horien gainean. Ez zuen axola testua errealtatearekin bat zetorren ala ez, askotan hutsaren hurrengoa edo argi eta garbi alegiazkoa baitzen; hainbestearino, non ondorengo mendeetan, intelektual katolikoek, *Acta Sanctorum* idatzi zutenek esaterako, zuzenean faltsutzat joko zituzten. Batez ere, erlijio-praktika santuak eta haien erlikiak gurtzearekin, fede-gordailuetan elizei egindako dohaintzekin, biztanleriaren jarduera-egutegia markatzen zuten jaiak zaintzearekin, debozioarekin

eta jarraipenarekin lotuta mantendu nahi zen. Hitz batean, Elizak ezartzen zituen arau moralen sortarekin, aldareetan goratutako santuak arau horiek betetzen zituenak eskuratuko zuen sariaren adibidetzat zituenarekin. Eta Jainkoaren esku-hartzean fede sutsua zuen gizarte batean, kontakizun horien bidez apaindutako mirariak, erromesaldiari lotutako tradizioetan nabarmentzen direnak –hala nola Santiago martiriarena, Conquesko Sainte-Foyko jostalariarena edo ama guztietan ama denarena, Ama Birjinarena– ez ziren sinesgarriak, ezinbestekoak baizik.

Halakoak ziren ere erlikiak, lekuko fisikoak, sinboloak behar zituen fedearen euskarri ziren errealtate ukigarriak. Santutegi horiek guztiek, jakina, badituzte haietako zenbait. "Iter Sancti Iacobi" ospetsuenen artean, aski da adibide bat: Orreagako erlikia-ontzia, "Karlomagoren xakea" izenez ezagutzen duguna, 32 espazio dituen esmalte-artelan aparta, non ezin zitekeen "Lignum Crucis" zati bat falta; Kristoren odol-tantak, Ama Birjinaren esnea edo Azken Afariko ogia, apostolu eta santu ugariren gorpuzkiekin batera. Bitxia bada ere, horietako bakar batek ere ez du harremanik Santiago Nagusiarekin...



Erromesak eta erromesaldiak

Batzuk erromesaldiak kristau errukiaren konstante bat izan baino lehen sortu ziren; beste batzuk, aldiz, latindar kristautasunaren –edo islamaren, budismoaren edo hinduismoaren– santutegi jakin batzuk deialdi bereziko gune bihurtu zituen fenomenoaren arrakastaren gerizpean sortu ziren. Edonola ere, eta Europako mendebaldera mugatuta, eliza, basiliza edo basilika askok bizitza propioa lortu zuten, hurbileko eskualde eta herrialdeen errukia aldarrikatzen zuten espazio gisa. Nazioarteko erreferente handietarako erromesaldien gainbehera hasi zenean, debozio-jarduketan karra mantendu zuten. Are gehiago, esan genezake, askotan, botere

publikoek, XIV. mendetik aurrera batez ere, tokiko erromesaldiak edo erromesaldi nazionalak sustatu zituztela (egun erromeriak deritzegun arren, jatorrian “erromesa” beilaz Erromara zihoana zen) atzerrikoen kaltetan, zeina praktika erlijiosoak herritarrek kontrolatzeko zituen tresna askotariko bat zen. Monarka eta printzeek santutegien eraikuntza finantzatzen dute, erromerian joaten dira erlikiak gurtzera, liturgia eta langileak mantentzeko dohaintzak egiten dituzte. Canterbury, Saint-Michel, León, Montserrat edo Uxue, baina herrixka urruneneko basilizarik txikiena ere bai, Santiagoko edo Erromako bideari ekiteko aukerarik ez duten horientzako –gehiengo handiena– alternatiba bilakatzen dira; baina, horrez gain, oso aproposak dira gizartearen kontrola ziurtatzeko. Santutegi horietako asko erreferente politiko bihurtzen dira. Santutegi horietako asko erreferente politiko bihurtzen dira. San Agustin eta Santo Tomas Canterburykoa(n) sortzen ari zen kontzientzia ingelesaren erreferente gisa; Saint Michel, monarkia kapetoaren prestigioaren isla Plantagenet aurkarien aurrean; Montserrat, Aragoiko Koroaren barruko partikularismo katalanaren arrasto gisa; Uxue, azkenik, monarkia nafarraren arrasto ezabaezin gisa, zeinak hispanoen artean lehen postua ez ezik, Frantziako tronua bera ere merezi duen.



A



B

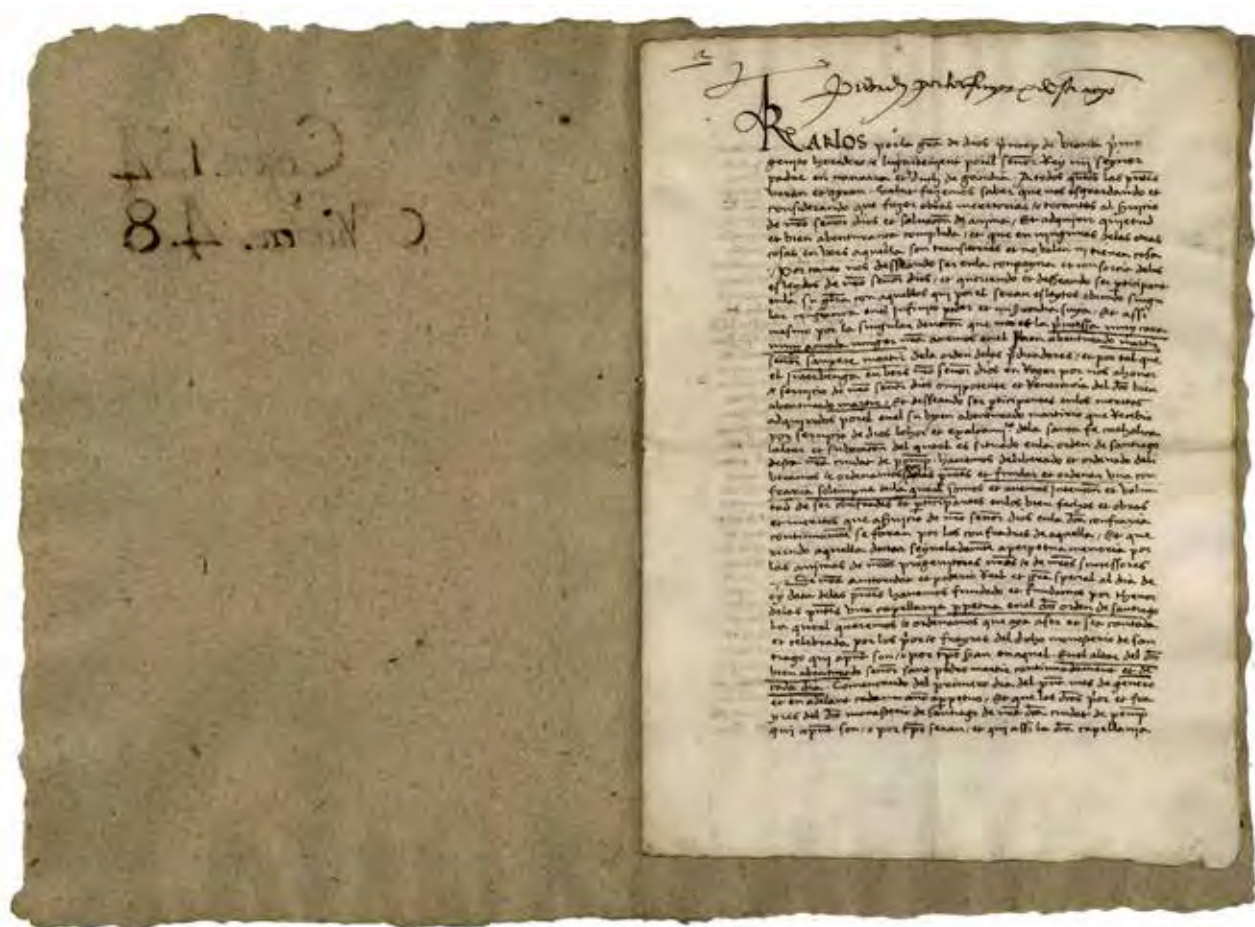
A. Canterburyako erromesak
(BL Royal 18 D II, f. 148, ca 1400)

B. Orreagako Ama Birjinaren irudia J. Altadillen argazki batean
(AGN, ALTADILL-C021, ca. 1900)

In nomine dñi. Ego Petrus de gra pampilon ep̄s. cū consensu et iussu dñi nri Sancti regis. et totius pampilon capituli.
 facio hanc cartā donationis. ubi Remon tabi. et Stephanus brim. ioh̄s de pampilona. Bertrā. petrus n̄bale. et alij. Lxx. cōsib⁹ de
 stella. q̄ dicunt cōfratres s̄i iacobi. Dono ubi et concedo illam nram eccliam s̄c̄e marie de ip̄i sup̄hizaga. ut cōstetis et
 meliores illā. et meliorando habeatis illā litem et iūgenū. teneatis. et possideatis. cū om̄ib⁹ que in habet et uq̄m habebit.
 et om̄es tam cōuocaciones que secant. Scilicet ut singulis annis p̄centu soluant in et successorib⁹ nris tres morabennos. et s̄c̄e
 marie s̄c̄e marie. et q̄d in et successorib⁹ nris donec q̄ta parte denarioz oblationis. a sex denariis sup̄. singulis
 dieb⁹ q̄nto euenit. De oblatione aut̄ panis et uini. nichil decet. Taliq̄ conuentione. ut capellanū eligatis. et electū
 representatis in m̄sq̄ successorib⁹. et nos illū concedam⁹. ut p̄mandatū et p̄ manū nram celebrat ibi diuina. et de
 manu nra suscipiat curam amaram. et r̄p̄ndat n̄b de sp̄ualib⁹. et p̄mittat n̄b obedienciā et fidelitatē. ut sup̄dictā
 q̄tam denarioz fidelit̄ n̄b p̄soluat. Concedim⁹ et ubi iurati pietatis. ut sup̄dicta ecclia habeat sepulcrū om̄iū eoz
 q̄ ibi sepeliri uoluerit. Statum⁹ q̄q̄. ut ep̄s pampilon sit cōfrat sup̄dictē ecclie. et cōsiliari⁹ et adiutori.
 Facta cartā anno ab incarnatione dñi. m̄. cc. Lxx. iij. sexto kalend. aprilis.
 Ego petrus pampilon ep̄s. hanc cartam hoc  signo cōfirmo. Ego carthus p̄s p̄ toto conuentu hoc  signum
 facio. Ego dñs scripsi. et hoc  signum feci.



Lizarrako Kontzejuak biziarteko gozamenarekin lagatzen dizkio legenardunen San Lazaro ospitalea zein bere ondasunak Elvira Ruiz Lizarrakoari, hark administra ditzan eta hiribilduko epaileei urteko kontuak eman diezazkien.



Karlosek, Vianako printzeak, San Pedro Martiriaren ohorezko kofradia eta Iruñeko domingotarren Santiago komentuan kapilautza iraunkorra fundatzen ditu.



[ca. 1930]

89

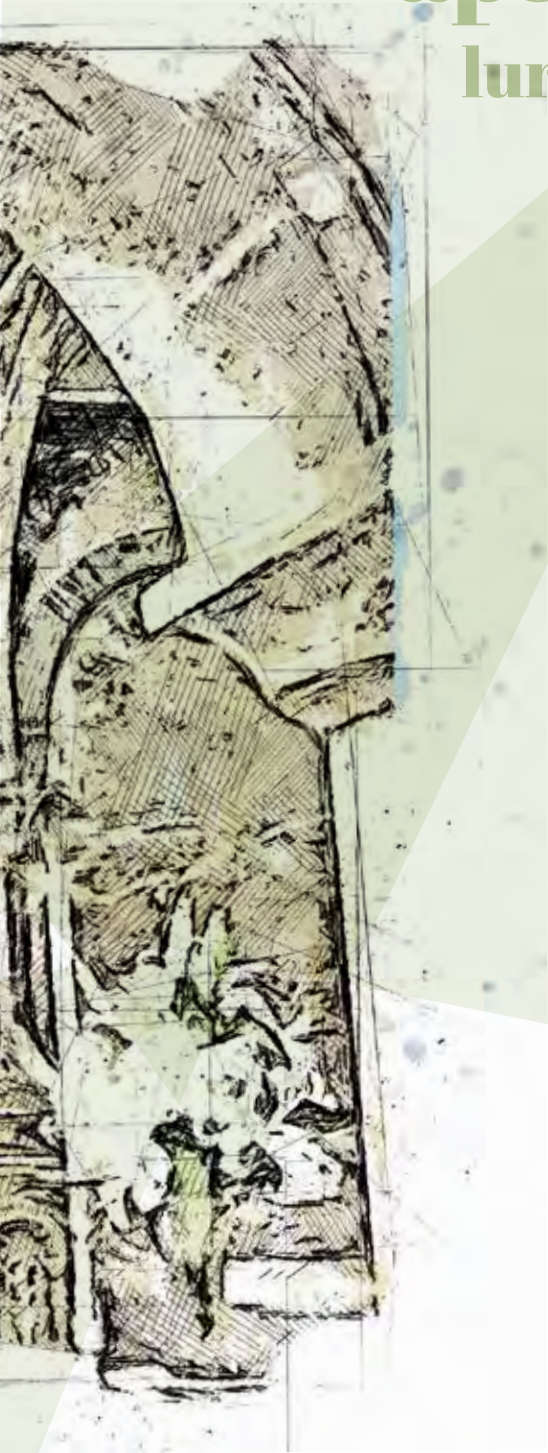
San Migelen irudia (Aralarko Aingerua)
prozesioan ateratzen da santutegitik.

AGN, FOT_MARTINEZ_BERASAIN_N.355

Nor dago (edo ez) apostoluaren hilobian Santiago



Apostoluaren ontzia Santiagoko katedralean (1880)



Santiago apostolua Santiago lurperatuta al dago?

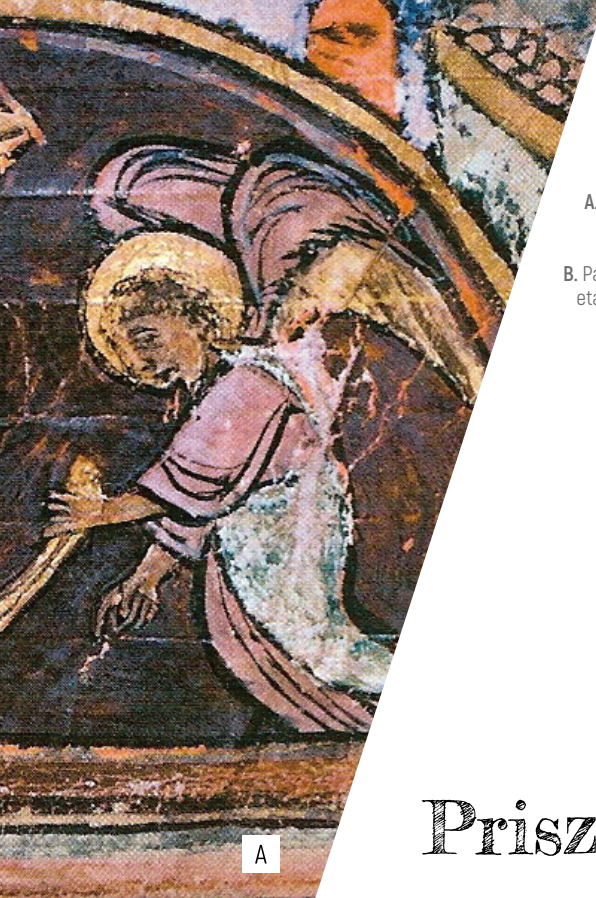
Axola al dio benetan norenak diren gorpuzki horiek?

Panel honetan egiten den galderak ez du erantzunik. Mila urte baino gehiagotan milaka –milioika– fededunen debozioak, tradizioak, sinesmenek, zantzarik gabe Jerusalemgo lehen apezpikua seinalatzen dute, Jesusen ikasle maitea, eta, tradizioarekin jarraituz, kristau fedearen lehen martirietako bat. Egia esan, ia beti ezinezkoa da hainbat mende zahar diren pertsonaia historikoen hilobietako gorpuzkiak norenak diren baieztatzea. Zaila da tokirik aurkitzea non gerrak edo indarkeriak, arrazoi ezberdinak direla medio, ez duten hilobiak donautsi edo arpilatzea ekarri, eta Santiagokoa ez da salbuespena, nahiz eta erasotzaileraren batek, Almanzorrek adibidez, hilobia zinez errespetatu zuen basilikako kanpaiak Kordobara eraman zituenean; Yacub (Santiago), Isaren (Jesus) dizipulua, musulmanen errukian ere gurtzen den pertsonaia da.

Dudarik gabe, eta ikuspegi historiko hutsetik, oso zaila da marmolezko arkak Jerusalemdik egindako bidaiaren inguruko kontakizunak onartzea, baita zortziehun urtez ezkutatutako hilobia benetan egokia zen une batean aurkitu izana ere. Baina “fedea mendiak mugitzen ditu”, eta ikuspuntu horretatik esan liteke historialariari ez zaiola bereziki interesatzen hezur horien DNA. Interesatzen zaiona, inolako ezbairik gabe, Europako kristautasunaren ideologia artikulatzeko osagai gisa mende horietan zehar lortu duen ospea da. Ez zen beharrezkoa Finisterreraino bidaiatzea. Erretaula, erliebe, margolan eta eskuizkribuetan bizi diren milaka Santiago erromesak aski dira.



De prima
secunda primi
E miseria ho-
 minum ab initio
 peccati ad
De suppu-
 tatione annorum
 mundi usque ad
 natiuitatem xpi.
De huma-
 no genere a primo homine usque ad nati-
 uitatem xpi. *et ultra quidem si minus*



A

Nor dago (edo ez) apostoluaren hilobian Santiago

A. Teodomiro apezpikua Santiagoren hilobiaren aurrean
Tumbo A, Santiago de Compostelako katedrala, XII. m.

B. Paulo Orosio XI. m.-ko (Bayerischen Staatsbibliothek, Clm 10292, f.2v)
eta 1434ko bi eskbu.-tan (BL Burney MS 214 f.1)

Prisziliano “aldaera”

Compostelako katedralako urnako gorpuzkiak Santiago apostoluarenak direla ukatzen duen bertsio ezagunenetako batek Ávilako Prisziliano apezpikuarenak direla dio. Gotzaina IV. mendeko galaikoa zen, heresiagatik kondenatua izanik Maximo augustuak exekutatu zuena, inperioaren agintearen eta eliza-erakundearen arteko harremanak gero eta sendoagoak ziren garai batean. Biek ala biek batasun teologikoa behar zuten sendotzeko, eta indarkeriaren erabilera –legezkoa edo ez– gero eta ohikoagoa zen dogma kristauari buruzko eztabaidetan. Gotzainak ekialdeko gnostizismora hurbiltzen zuten jarrerak defendatzen zituen; ortodoxia katolikoak, aldiz, filosofia klasikoaren parametroetarantz jo zuen berehala, neoplatonismorantz esate baterako. Tradizio xakobeoan bezala, dizipuluek Treverisen exekutututako Prisziliano bere jaioterriraino, Gallaeciaraino, garraiatu eta bertan lurperatu omen zuten. “Priszilianisten” bertsioen arabera, gurtza ezkutu antzean mantendu zen hurrengo mendeetan, eta IX. mendearen

hasieran Teodomiro gotzainak hilobi hori Santiagorena zela aldarrikatu zuen: era horretan, ortodoxia katolikoak eta Asturiasko monarkia berriaren interes politikoak korrante erlijioso alternatibo baten igarobidea itxiko zuten. Egia esan, ez litzateke sinbolo bat denboraren joanean nagusitzen den beste sinbolo antagoniko batekin ordezkatzeko den lehenbiziko aldia izango, baina kasu honetan ez dago hori baieztatzen duenik. Egia da

V. mendeko testuek (Paulo Orosio, Agustin Hiponakoaren ikasle nabarmena) eta VI.ekoek (Bragako Kontzilioa) priszilianismoa beren garaiko errealitate gisa aipatzen dutela oraindik; baina ez lehenago, ez beranduago, ez dago fundatzailearen hilobiaren berririk.

Apostoluaren kasuan bezala, eta aditu entzutetsuengandik jasotako babesa –eta kritikak– gorabehera, ezin da hipotesia frogatu, lehenengoa bezain gertagarria edo gertaiezina eta sinesgarria edo sinesgaitza baita.





- A. Jesusen Hilobi Santuaren eliza Jerusalemen
- B. Mahomaren maqsura Medinako meskita
- C. Konfuzioren hilobia Qufun
- D. Budaren errautsak dituen Ramabhar estupa

Beste hilobi ezagun batzuk

Hilobi-santutegiak bereziki erakargarriak dira ia erlijio eta korrante espiritual orotan. Santiago adibiderik ezagunenetakoa bat da, baina santutegi kristauak, edo santuen gurtza mantentzen duten kristautasunaren korranteek behintzat, deboziorako aproposak diren hilobien adibide mordoa du. Haien artean, nola ez, Jesusen Hilobi Santua Jerusalemen –hutsik, begien bistan denez–, San Petrirena Vatikanon edo Tomas Beckettrena Canterburyn. Baina, askoz urrunago, Tomas apostoluaren hilobia Chennayn (India). Kontserbatzen diren gorpuzkien identitateari buruz, halakorik dagoenean, ez da esateko handirik egoten. Baina kristautasunetik eta haren debozioetatik haratago, beste adibide azpimarragarri batzuk ere aipa daitezke. Muhammaden (Mahoma) hilobia, Medinako meskita, berak eraikiarazi zuena eta mendez mendez handitu egin dena, Mekarako erromesaldian ia ezinbestean bisitatu beharreko aldaera bat da. Kushinagarren (India) Ramabhar estupak Budaren errauts batzuk gordeko zituen (Siddhartha Gautama, K.a. VI.-V. mendeak). Garai hartako Konfuzioren hilobia

ere, Qufun (Txina), berez buruzagi erlijiosoa ez izan arren, –Siddarthari buruz esan daitekeen moduan–, deboziozko toki bat da.

Jakina, ezin dira soilik erreferente espiritualak adierazi. Erdi Aroko kondairetako heroien artean ez da ezagunenetako bat falta, Aimericek aipatzen duena, Bordenetik hurbil eta egun desagertua dagoen Blaiako Saint Romaingo Errolanena, gertagaitza oso. Bertan, Karlomagnok haren gorpuzkiak utzi omen zituen Orreagako gudua eta gero. Bere “etsai” ezagunak, Arturrek, eta Genevako erreginak hilobi partikular bat eduki omen zuten Glastonburyko abadian, eta hara garraiatu omen zituen Eduardo II.ak XIII. mendearen amaieran handik hurbil zegoen eta are harrigarriagoa den Avalondik, mende bat lehenago hor topatuko baitziren. Antza denez, Lorscheko abadian egin zen Sigfridoren us-tezko lurperaketak ez zuen horrelako arrakasta izan. Heroi germaniarra kristaua ez izateagatik, agian inprobablegia zen, baita kontakizunaren jarraitzaile sinesberentzat ere.



in uirg. q̄ in cōfessio clariorum regionis galilee. ad flum
h̄ cūctur. c̄ ep̄i hoc idē afferunt. quando t̄mēta the
reboluntana disposuit. ut ibi dēberet ostēdēte s̄c̄i
rester. hoc idē i nos corrobōram̄. c̄ afferunt. q̄
cūq̄ aut in sp̄mania aut in iherosolimitanis hōis
ad eripugandū gēntē p̄fid̄ in sup̄ d̄sp̄m̄. cleuato
no illis crucis inuenerit p̄uenerit. ex parte d̄i ex
f̄s̄y. ap̄ly. petri i pauli i iacobi. om̄ibz sc̄y. i n̄ia
nēdēctioe f̄s̄y. ad om̄ibz peccat̄ de q̄z sacerdot̄
f̄s̄y cōfess̄i a p̄nitent̄s fuerint. ab̄s̄oluit. c̄ benedi
xit. c̄ in celestibz regniis sua cū f̄s̄y martiribz. q̄ ab in
uēto argumētis usq̄ ad finē f̄s̄y martiri palmas ibi
accep̄it. ut acceptum fuit coruani mercedē. Hūc
ap̄p̄os̄ fuit tanta necessitat̄ olim illuc ire. f̄s̄y
c̄ hōibz. i qua p̄p̄e rogauer̄ uniuersal̄s p̄cipiū. ut
c̄ ep̄i i p̄lati in finibz i cōfess̄i f̄s̄y. c̄ celestibz de
cāctimibz hoc f̄s̄y c̄c̄a ap̄ly manāba p̄cipiū an
nūciare non desinētes. p̄f̄s̄y f̄s̄y c̄c̄a c̄p̄m̄. ut
in celest̄ f̄s̄y gēntibz. laetis remitteat. q̄z si h̄bent
fecerint. mercede parit̄ p̄geniā illuc remitteat
in celest̄. q̄ d̄c̄iḡ hūc ep̄lam c̄ntēp̄a de loco ad lo
cū. ut de secla ad celest̄. i p̄latē. om̄ibz. p̄s̄t̄ p̄d̄u
ctū. i p̄m̄i gēntē gal̄ remitteat. i q̄z hoc annūciat̄
h̄ huc. c̄ p̄geniā illuc. si par cōmitta d̄s̄ c̄ t̄reca
sp̄ḡnāciā. uicioria. foruendo i uia p̄p̄a. s̄c̄y
i gē. i q̄z ip̄e p̄f̄at̄ dignat̄. ibi. p̄f̄s̄ d̄s̄. i q̄z
nū c̄ iup̄m̄ finē sine p̄m̄ia. in p̄f̄a d̄s̄. ad f̄s̄.
f̄s̄z f̄s̄z. Data lacrimis. letare iher̄s̄. ad flum̄. c̄
ep̄i in cōfess̄o. i p̄f̄s̄y usq̄ ad f̄s̄y. i ioh̄. i uol̄t̄
ita ep̄la. i uia q̄c̄a d̄s̄ d̄c̄iḡ om̄ibz. celest̄ adom̄b̄
laet̄. p̄s̄t̄ euḡs̄t̄. f̄s̄z legat̄ c̄ p̄p̄os̄. i uia m̄s̄e
sue magne h̄i cōd̄it̄ script̄. c̄ letore cleuato. p̄
rogat̄ ibi. p̄f̄s̄ d̄s̄. i q̄z p̄are. c̄ q̄z lo uiuere. c̄
n̄ia d̄s̄ iup̄m̄ia f̄s̄y. d̄s̄. a. e. e. e.

FINIT CODEX

lib. un. cap. 1.

192

INCIPIT LIBER VII. SANCTI JACOBI APOSTOLI

Aggravation of heart failure:

ivesitas apud lectore nris volumini; requiratur
 in huiusmodi serie. amputare etiam nris scrip-
 tulo secute intelligatur. Que enim in eo scribitur
 mules ad huc unum nris uera est cellanora;

Epist. 1. De unit. & iacobus. p. 7. l. 10.
Epist. 11. De diversis artibus. m. 10. l. 10.

cap. iii. De nominibus villarum rhenani c. 16. l. iii.

Deuotio[n]is uirtutis q[uod] facit. *Eccl[esiasticus]*

Lappa vii. De amariti rōalibz aqua mīseris et c.

De asemenea, de la ocazie, s-a prezentat un spectacol de muzică populară, în care au participat elevii din cadrul Liceului de Artă din Iași.

De diferenţelor plăcămilor aluviale: 1975

СЕРБИЯ

PARFOR vic. nunt. que ar
scm iacobi pendentes in unis ad

partē regine. in bonis vīpante co-
adunantur. Alia per scīm eadē.

et muniti pessulanti. et circosam. et
muniti a se. unde. Calat. p. solam. va

nam pocius sciam fidem de qua. et

...e os petros de moventes muros...
...e os petros de moventes muros...

lens virtutis et non
lens inuicem. et urbe peragitur inuicem peragitur

114 p. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840. 841. 842. 843. 844. 845. 846. 847. 848. 849. 850. 851. 852. 853. 854. 855. 856. 857. 858. 859. 860. 861. 862. 863. 864. 865. 866. 867. 868. 869. 870. 871. 872. 873. 874. 875. 876. 877. 878. 879. 880. 881. 882. 883. 884. 885. 886. 887. 888. 889. 890. 891. 892. 893. 894. 895. 896. 897. 898. 899. 900. 901. 902. 903. 904. 905. 906. 907. 908. 909. 910. 911. 912. 913. 914. 915. 916.

usum a urbe burdegalensem patitur; illa quoque p[ro]f[er]am

1997, 1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021, 2022, 2023, 2024, 2025, 2026, 2027, 2028, 2029, 2030, 2031, 2032, 2033, 2034, 2035, 2036, 2037, 2038, 2039, 2040, 2041, 2042, 2043, 2044, 2045, 2046, 2047, 2048, 2049, 2050, 2051, 2052, 2053, 2054, 2055, 2056, 2057, 2058, 2059, 2060, 2061, 2062, 2063, 2064, 2065, 2066, 2067, 2068, 2069, 2070, 2071, 2072, 2073, 2074, 2075, 2076, 2077, 2078, 2079, 2080, 2081, 2082, 2083, 2084, 2085, 2086, 2087, 2088, 2089, 2090, 2091, 2092, 2093, 2094, 2095, 2096, 2097, 2098, 2099, 2100, 2101, 2102, 2103, 2104, 2105, 2106, 2107, 2108, 2109, 2110, 2111, 2112, 2113, 2114, 2115, 2116, 2117, 2118, 2119, 2120, 2121, 2122, 2123, 2124, 2125, 2126, 2127, 2128, 2129, 2130, 2131, 2132, 2133, 2134, 2135, 2136, 2137, 2138, 2139, 2140, 2141, 2142, 2143, 2144, 2145, 2146, 2147, 2148, 2149, 2150, 2151, 2152, 2153, 2154, 2155, 2156, 2157, 2158, 2159, 2160, 2161, 2162, 2163, 2164, 2165, 2166, 2167, 2168, 2169, 2170, 2171, 2172, 2173, 2174, 2175, 2176, 2177, 2178, 2179, 2180, 2181, 2182, 2183, 2184, 2185, 2186, 2187, 2188, 2189, 2190, 2191, 2192, 2193, 2194, 2195, 2196, 2197, 2198, 2199, 2200, 2201, 2202, 2203, 2204, 2205, 2206, 2207, 2208, 2209, 2210, 2211, 2212, 2213, 2214, 2215, 2216, 2217, 2218, 2219, 2220, 2221, 2222, 2223, 2224, 2225, 2226, 2227, 2228, 2229, 2230, 2231, 2232, 2233, 2234, 2235, 2236, 2237, 2238, 2239, 2240, 2241, 2242, 2243, 2244, 2245, 2246, 2247, 2248, 2249, 2250, 2251, 2252, 2253, 2254, 2255, 2256, 2257, 2258, 2259, 2260, 2261, 2262, 2263, 2264, 2265, 2266, 2267, 2268, 2269, 2270, 2271, 2272, 2273, 2274, 2275, 2276, 2277, 2278, 2279, 2280, 2281, 2282, 2283, 2284, 2285, 2286, 2287, 2288, 2289, 2290, 2291, 2292, 2293, 2294, 2295, 2296, 2297, 2298, 2299, 2300, 2301, 2302, 2303, 2304, 2305, 2306, 2307, 2308, 2309, 2310, 2311, 2312, 2313, 2314, 2315, 2316, 2317, 2318, 2319, 2320, 2321, 2322, 2323, 2324, 2325, 2326, 2327, 2328, 2329, 2330, 2331, 2332, 2333, 2334, 2335, 2336, 2337, 2338, 2339, 2340, 2341, 2342, 2343, 2344, 2345, 2346, 2347, 2348, 2349, 2350, 2351, 2352, 2353, 2354, 2355, 2356, 2357, 2358, 2359, 2360, 2361, 2362, 2363, 2364, 2365, 2366, 2367, 2368, 2369, 2370, 2371, 2372, 2373, 2374, 2375, 2376, 2377, 2378, 2379, 2380, 2381, 2382, 2383, 2384, 2385, 2386, 2387, 2388, 2389, 2390, 2391, 2392, 2393, 2394, 2395, 2396, 2397, 2398, 2399, 2400, 2401, 2402, 2403, 2404, 2405, 2406, 2407, 2408, 2409, 2410, 2411, 2412, 2413, 2414, 2415, 2416, 2417, 2418, 2419, 2420, 2421, 2422, 2423, 2424, 2425, 2426, 2427, 2428, 2429, 2430, 2431, 2432, 2433, 2434, 2435, 2436, 2437, 2438, 2439, 2440, 2441, 2442, 2443, 2444, 2445, 2446, 2447, 2448, 2449, 2450, 2451, 2452, 2453, 2454, 2455, 2456, 2457, 2458, 2459, 2460, 2461, 2462, 2463, 2464, 2465, 2466, 2467, 2468, 2469, 2470, 2471, 2472, 2473, 2474, 2475, 2476, 2477, 2478, 2479, 2480, 2481, 2482, 2483, 2484, 2485, 2486, 2487, 2488, 2489, 2490, 2491, 2492, 2493, 2494, 2495, 2496, 2497, 2498, 2499, 2500, 2501, 2502, 2503, 2504, 2505, 2506, 2507, 2508, 2509, 2510, 2511, 2512, 2513, 2514, 2515, 2516, 2517, 2518, 2519, 2520, 2521, 2522, 2523, 2524, 2525, 2526, 2527, 2528, 2529, 2530, 2531, 2532, 2533, 2534, 2535, 2536, 2537, 2538, 2539, 2540, 2541, 2542, 2543, 2544, 2545, 2546, 2547, 2548, 2549, 2550, 2551, 2552, 2553, 2554, 2555, 2556, 2557, 2558, 2559, 2560, 2561, 2562, 2563, 2564, 2565, 2566, 2567, 2568, 2569, 2570, 2571, 2572, 2573, 2574, 2575, 2576, 2577, 2578, 2579, 2580, 2581, 2582, 2583, 2584, 2585, 2586, 2587, 2588, 2589, 2590, 2591, 2592, 2593, 2594, 2595, 2596, 2597, 2598, 2599, 2600, 2601, 2602, 2603, 2604, 2605, 2606, 2607, 2608, 2609, 2610, 2611, 2612, 2613, 2614, 2615, 2616, 2617, 2618, 2619, 2620, 2621, 2622, 2623, 2624, 2625, 2626, 2627, 2628, 2629, 2630, 2631, 2632, 2633, 2634, 2635, 2636, 2637, 2638, 2639, 2640, 2641, 2642, 2643, 2644, 2645, 2646, 2647, 2648, 2649, 2650, 2651, 2652, 2653, 2654, 2655, 2656, 2657, 2658, 2659, 2660, 2661, 2662, 2663, 2664, 2665, 2666, 2667, 2668, 2669, 2670, 2671, 2672, 2673, 2674, 2675, 2676, 2677, 2678, 26

100

ACP	Archivo Catedral de Pamplona - Iruñeko Katedraleko Artxiboa
ACR	Archivo de la Colegiata de Roncesvalles - Orreagako Kolegiatako Artxiboa
AGN	Archivo Real y General de Navarra - Nafarroako Errege Artxibo Nagusia
AME	Archivo Municipal de Estella - Lizarrako Udal Artxiboa
BL	British Library
BN	Biblioteca de Navarra - Nafarroako Liburutegia
BNF	Bibliothèque Nationale de France
MN	Museo de Navarra - Nafarroako Museoa
MR	Museo de Roncesvalles - Orreagako Museoa



Jacobeo 21-22

AGN

Gobierno
de Navarra



Nafarroako
Gobernua



ISBN 978-84-235-3587-3